

การศึกษาและบทบาทของพระราชโอรสในการปรับปรุงประเทศ

รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรัชสมัยที่มีความสำคัญยิ่งในประวัติศาสตร์ไทย เพราะเป็นสมัยของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ ซึ่งเหตุผลสำคัญก็คือ เพื่อหลีกเลี่ยงการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก ในการนี้ พระราชโอรสส่วนใหญ่ได้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารงานของประเทศในหลาย ๆ ด้าน แม้ว่าพระราชโอรสบางพระองค์จะยังมีได้เห็นเข้ารับราชการในสมัยของพระราชบิดา แต่ก็ได้เป็นกำลังสำคัญในการบริหารประเทศในสมัยต่อมา คือ สมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก เป็นต้น

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เสด็จไปศึกษาต่างประเทศมีทั้งหมด ๑๔ พระองค์ แต่ผู้เขียนจะขอกล่าวถึง เฉพาะองค์ที่มีผลงานดีเด่นจริง ๆ เพียง ๑๐ พระองค์เท่านั้น คือ

๑. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ
๒. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
๓. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช
๔. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์
๕. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
๖. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
๗. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
๘. พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร

๕. สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก
 ๑๐. พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

พระประวัติและการศึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๒ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารค้อวม ประสูติเมื่อวันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง ตรงกับวันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๗^๑

เมื่อมีพระชนมายุได้พอสมควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเข้าศึกษาภาษาไทยเป็นครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อทรงอักษรวิธีภาษาไทยในชั้นต้นได้แล้ว^๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้พระองค์เสด็จเข้าศึกษาภาษาอังกฤษชั้นต้นในสำนักครูรวมสาม^๓ ตั้งที่เล่าเรียนที่โรงทหารมหาดเล็กอยู่ตรงมุมตึกข้างประตูพิมานไชยศรีด้านตะวันออก^๓

การเล่าเรียนของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณนี้ ทรงเริ่มต้นการศึกษาพร้อมด้วยพระเจ้านองยาเธออีก ๓ พระองค์ คือ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์

^๑ราชสกุลวงศ์, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒), หน้า ๗๓.

^๒คือเรียนจบมูลบทบรรพกิจ

^๓สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, (พระนคร : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, ๒๕๑๖), หน้า ๒.

(กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์) พระองค์เจ้าประวิตรวัชรโยธม (กรมหลวงปราจิณกิติบดี) และพระองค์เจ้าจิรประวิตรเค็ช (กรมหลวงนครไชยศรีสุรเสข) ทั้ง ๔ พระองค์นี้ประทับอยู่ในพระราชโอรสรุ่นแรกที่เสด็จไปศึกษา ณ หวีปยุโรป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณทรงมีพระชนมายุมากที่สุด ในบรรดาพระราชโอรสที่เสด็จไปศึกษา ณ หวีปยุโรป และที่ยังมีพระชนม์อยู่

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบตั้งเป็นระเบียบแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียนในงานประจำปีที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ แล้วเสด็จทอดพระเนตรกิจการของโรงเรียน ทรงพอพระทัยในความเจริญก้าวหน้าของโรงเรียนมาก ถึงกับตั้งพระทัยไว้ว่าจะให้พระราชโอรสทุกพระองค์เสด็จเข้าศึกษาในโรงเรียนนี้ จึงทรงปรึกษากับพระเจ้าอนงยาเชอ พระองค์เจ้ากิติศวรรกุมาร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ) ให้จัดการนำพระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ พร้อมด้วยพระเจ้าอนงยาเชออีก ๓ พระองค์ เข้ารับการศึกษาล่วงเรียนในโรงเรียนนี้ พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณจึงได้เสด็จเข้าศึกษาวิชาภาษาไทยชั้นมัธยมที่โรงเรียนนี้ ซึ่งในขณะนั้นพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) เป็นอาจารย์ใหญ่ โดยมีเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งขณะนั้นยังเป็นมหาบัณฑิต เป็นครูถวายการสอน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยไว้ว่า บรรดาพระเจ้าลูกยาเชอทุกพระองค์ เมื่อเจริญพระชันษาโสกันต์แล้ว จะโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จไปศึกษา ณ หวีปยุโรป ดังนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ซึ่งพระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณทรงมีพระชนมายุได้ ๑๑ พรรษา สมควรจะเข้าพิธีโสกันต์แล้ว จึงโปรดให้จัดพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเชอทั้ง ๓ พระองค์ พร้อมกันในคราวเดียวกัน คือ พระองค์เจ้ากิตติยากรวรลักษณ

สมเด็จพระยาคำวรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม)
(พระนคร : องค์การคาคูสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๕๕.

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ และพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ส่วนพระองค์เจ้าประวัติ-
 วัตโนคนั้นมีพระชนมายุอยู่ในเขต ๑๐ พรรษา ชัดกับพิธีโสกันต์ จึงเลื่อนมาทำพิธีใน
 เดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๒๘^๑

เมื่อทรงโสกันต์แล้ว ตามราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ทรงโปรด^{เกล้าฯ}ให้ผนวช
 เป็นสามเณร เพื่อจะได้มีโอกาสศึกษาข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา การผนวชในครั้งนี้มีข้อ
 สำคัญอยู่ประการหนึ่ง คือ เป็นการปฏิญาณมอบพระองค์ไว้ในพระพุทธศาสนา เพราะ
 พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์จะเสด็จไปศึกษาวิชาการในทวีปยุโรป ซึ่งเป็นประเทศ
 ที่มีได้เลื่อมใสในพุทธศาสนา ถึงจะผนวชอยู่ไม่ถนัดก็เป็นการสมควร จึงโปรดให้จัดการ
 ทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เมื่อวันที่^{เสาร์}พฤหัสบดี
 เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก พ.ศ. ๒๔๒๘ ทั้ง ๔ พระองค์ ประทับอยู่ ณ
 วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงศึกษาธรรมวินัยอยู่ในสำนักสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
 และสมเด็จพระยาวิษณุญาณวโรรส^๒

เมื่อลาผนวชแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เสด็จไป
 ศึกษาวิชาการที่ประเทศอังกฤษพร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๓ พระองค์ ใน พ.ศ. ๒๔๒๘
 นับเป็นพระราชโอรสรุ่นแรกที่เสด็จไปศึกษา ณ ต่างประเทศ ขณะนั้นพระองค์เจ้ากิติยากร-
 วรลักษณ มีพระชนมายุเพียง ๑๒ พรรษา ผู้ที่พาพระราชโอรสทั้ง ๔ พระองค์ไปส่งยัง
 ประเทศอังกฤษ คือ พระยาไชยสุรินทร์ (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง ศิริวงศ์) และ หมอวิลเลียม
 กาวาน แพทย์หลวงประจำพระองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยมี
 พระบรมราชโองการให้พาไปส่งยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนครสวรรค์^๓ อัครราชทูต
 ไทยประจำกรุงลอนดอน ซึ่งจะเป็นพระธุระดูแลการศึกษาและความเป็นอยู่ ซึ่งใน

^๑ สมเด็จพระยาธำรงราชานุภาพ, พระประวัติ ออมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, หน้า ๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการว่า ให้พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และพระองค์เจ้าประวิตรวัตโนดม เสด็จศึกษาอยู่ที่กรุงลอนดอน อยู่ในความดูแลของพระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ โดยมีเจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) ขณะนั้นเป็นขุนวิจิตรวราสาสน เป็นพระอาจารย์ถวายหนังสือไทย ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ และพระองค์เจ้าจิรประวิตรเกษ เสด็จไปศึกษาที่กรุงเอคินเขอเรอในสกอตแลนด์ โดยให้หมอกาแวนเป็นผู้จัดการเกี่ยวกับการศึกษา^๑ และให้หม่อมเจ้าเพิ่มในกรมหมื่นนรินทร์ภักดีติดตามไปเป็นพระอาจารย์ถวายหนังสือไทย^๒

การที่ไปครั้นมีพระอาจารย์ติดตามออกไปสอนหนังสือไทยแก่พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์นี้ ก็เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่า พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ได้ศึกษาหนังสือไทยในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้เพียงปีเดียวเท่านั้น ถ้าทิ้งไปนาน ๆ เกรงจะลืมเสีย ซึ่งในเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นเป็นเรื่องสำคัญมาก ถึงกับมีพระบรมราชโองการให้พระราชนัดดาพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์นี้ ตอนหนึ่งว่า

...ภาษาไทยแลหนังสือไทย ซึ่งเป็นภาษาของตัว หนังสือของตัว คงจะต้องใช้อยู่เป็นนิจ จงเข้าใจว่าภาษาต่างประเทศนั้นเป็นแต่พื้นของความรู้... เพราะฉะนั้นจะทิ้งภาษาของตัวให้ลืมนอกอยู่กว่าที่จะพுகให้สมควร เสียฤจะลืมนวิธีเขียนหนังสือไทยที่ตัวโคฝึกหัดแล้วเสียนั้นไม่ไคเลย...^๓

^๑ หจข. สมุทพิเศษเล่ม ๑๖ พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ถึงพระยาไชยสุรินทร์ และ หมอกาแวน, หน้า ๘๘ - ๑๐๐.

^๒ สมเด็จพระยาตำรากรมราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๕.

^๓ พระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระเจ้าลูกยาเธอ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงเล็ก ศรีธรรมสกราช วันที่ ๑๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๕ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๕) หน้า ๘.

และการที่ทรงโปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์แยกกันเล่าเรียนนี้ ก็เพราะทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าเรียนรวมกันแล้วการเล่าเรียนอาจจะช้ากว่าแยกกันเล่าเรียน

การเล่าเรียนในตอนนี้ เป็นเพียงการเล่าเรียนในเบื้องต้น เพียงแต่จ้างครูชาวอังกฤษมาสอนที่บ้าน โดยให้ครูชาวอังกฤษถวายการสอนครั้งวัน และครูไทยที่ตามเสด็จออกไปถวายการสอนอีกครั้งวัน

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียจะฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปร่วมงานด้วย แต่พระองค์ไม่อาจเสด็จพระราชดำเนินไปได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนุชาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเสด็จไปแทนพระองค์ เมื่อเสด็จไปถึงกรุงลอนดอน ทรงทราบว่าพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ไม่สบายพระทัยด้วยคิดถึงพระบรมชนกนาถและพระญาติวงศ์ ทรงส่งสารและทรงดำริว่าการเล่าเรียนในชั้นนี้เพียงแต่ให้ครูมาสอนที่บ้าน หากจะเสด็จกลับกรุงเทพฯ จ้างครูมาด้วยก็คงจะไม่เสียการเล่าเรียน จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เสร็จราชการในยุโรป จึงทรงนำพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ เสด็จกลับกรุงเทพฯ โดยผ่านทางทวีปอเมริกา และประเทศญี่ปุ่น มาถึงกรุงเทพฯ แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โดยให้ครูชาวอังกฤษถวายการสอนครั้งวัน เจ้าพระยายมราชถวายการสอนอีกครั้งวัน

ปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณและพระเจ้าอนุชาเธอทั้ง ๓ พระองค์ ได้เสด็จกลับไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษอีกครั้งหนึ่ง โดยมี พลเรือตรี พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ผู้ช่วยผู้บัญชาการทหารเรือ ซึ่งจะเสด็จไปตรวจ

ราชการในทวีปยุโรปเป็นผู้พาไปส่ง พร้อมด้วยเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งติดตามออกไปเป็นพระอภิบาลของพระเจ้าอุยกยาเซอทั้ง ๔ พระองค์ การเสด็จออกไปศึกษาครั้งนี้มิได้แยกกันศึกษาเหมือนเมื่อครั้งก่อน แต่ได้เล่าเรียนอยู่ด้วยกันในกรุงลอนดอนทั้ง ๔ พระองค์ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ ได้เสด็จเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมอังกฤษในกรุงลอนดอน ๓ ปี ก็สำเร็จการศึกษา

สำหรับการศึกษาชั้นสูงต่อไปนั้น พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณทรงเลือกเข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด วิชาที่ทรงเลือกเรียนเพื่อสอบรับปริญญา คือ พงศาวดารอังกฤษ

เมื่อสำเร็จการศึกษาแล้วได้เสด็จกลับประเทศไทย ทรงเข้ารับราชการในกรมราชเลขาธุการเป็นครั้งแรก

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กับการปรับปรุงงานด้านกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

เมื่อพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษกลับมาถึงประเทศไทยแล้ว ได้ทรงรับราชการอยู่ในกรมราชเลขาธุการ ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษา ในตอนนี้ได้ร่วมกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค) ร่างโครงการการจัดดำเนินการโรงเรียนมหาดเล็ก ซึ่งได้นำขึ้นกราบบังคมทูลเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๕ มีสาระสำคัญ คือ

๑. โรงเรียนฝึกหัดข้าราชการฝ่ายพลเรือน ตั้งขึ้นเพื่อฝึกหัดผู้ที่เข้ารับราชการฝ่ายพลเรือน ในกระทรวงและกรมต่าง ๆ ยกเว้นกระทรวงวัง
๒. นักเรียนในโรงเรียนนี้ เมื่อได้รับประกาศนียบัตรแล้ว จะเข้ารับราชการถ้ายังไม่ได้ถวายตัวก็จะนำส่งจางวางหัวหมื่นนายเวรให้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อน

พ.จช. ร.๕๓.๔๘/๕ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ ทูล พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตยลงวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๕ การที่เลือกพงศาวดารอังกฤษ เพราะจะได้รู้กฎหมายนานาประเทศด้วย.

๓. ผู้ที่จะเข้าเรียนต้องมีอายุระหว่าง ๑๐ - ๒๕ ปี ทั้งนี้โดยไม่จำกัดว่าจะเคยเข้าโรงเรียนมาก่อนหรือไม่ก็ตาม และทุกคนมีสิทธิเข้าได้ โดยไม่เกี่ยวกับชาติตระกูล เพียงแต่เป็นคนสุภาพและไม่มีโรคภายใน

๔. นักเรียนที่จะเข้าเรียนต้องมีการสอบเข้า

๕. วิชาที่จะต้องเรียนมี เรียงความ อักษรวิธี ลายมือ เลขวิธี ภูมิศาสตร์ ธรรมวิทยา และนิติวิทยา (Economic Science)^๑

ต่อจากนั้นจึงย้ายมารับราชการ เป็นอธิบดีกรมตรวจกรมสารบาญชีในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทรงอุทิศสาคะพักเพียรทำราชการมาตลอด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นกรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕^๒

ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ^๓ ในการแต่งตั้งเสนาบดีครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงคำวิตรีรองมาก เพราะกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเวลานั้นต้องการบุคคลที่มีความรู้ความสามารถจริง ๆ จึงจะทำราชการไปได้ผลดี จึงมีกระแสพระราชดำรัสถึงงานในหน้าที่ของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติตอนหนึ่งว่า

...แต่ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงคลังในเวลานี้เป็นตำแหน่งสำคัญในราชการไม่เหมือนอย่างแต่ก่อน ซึ่งมีหน้าที่แต่บาญชีรับจ่ายเท่านั้น เดียวนี้ต้องจัดการใหม่ เงินพอจ่ายราชการ เงินขาดก็เสียราชการ ทั้งต้องดูแลเงินต่างประเทศจำต้องไขคอกเบี้ยอยู่เสมอ แลระวังที่จะคอยใส่ตนเงินความกำหนดคอยให้เป็นการลุ่ม อีกขอหนึ่งการจ่ายเงินเวลานี้ก็เป็นอย่างฝรั่งเกี่ยวของกับแบงก์มาก เป็นการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ

^๑หจช. ร.๕๙.๕/๗ เรื่องโรงเรียน

^๒กระทรวงเศรษฐการ, พระประวัติและพระเกียรติคุณของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, กระทรวงเศรษฐการพิมพ์ออกเผยแพร่ในการจัดหาทุนสร้างพระอนุสาวรีย์ (พระนกร : โรงพิมพ์ไทย แบบเรียน, ๒๕๑๔), หน้า ๗.

^๓หจช. ๖.๕ ค.๓/๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระเชษฐภคินีเธอพระองค์เจ้ากิติยกากร ลงวันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖.

เพราะฉะนั้นราชการคลังเป็นสำคัญของบ้านเมืองเสียแล้ว จำจะต้องมีผู้ที่สามารถ เป็นเสนาบดี...^๑

ผู้ที่จะมาเป็นเสนาบดีนั้น ตอนแรกทรงตั้งพระทัยไว้ว่าจะไม่ทรงแต่งตั้งจาก พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใดเลยเพราะ "เหตุที่จะเป็นที่ติเตียนแก่พวกขุนนางแลคนต่าง ประเทศว่าเห็นแก่กับลูกหลาน สุกแต่ตำแหน่งใคว่างก็เอาลูกเอาหลานเข้าใส่"^๒ จึงได้ ทรงยับยั้งการแต่งตั้งไว้ แต่เมื่อหาผู้ใดไม่ได้จริง ๆ จึงทรงแต่งตั้งให้กรมหมื่นจันทบุรี นฤนาถทรงรับตำแหน่งเสนาบดีไปพลางก่อน แต่การณกลับปรากฏว่า ทรงทำงานได้เป็น ผลดี การเงินของประเทศซึ่งทำทำว่าจะทรุดโทรมลง เพราะคาดกันไว้ว่าเงินจะขาด จากรายจ่ายถึง ๔ ล้านบาทขึ้นไป กลับขาดเพียงล้านครึ่งเท่านั้น ดังปรากฏในพระราชหัตถ เลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

...มีความรำคาญใจเป็นอันมาก ควบไค้ตั้งใจมาแต่เดิมแล้วว่าเสนาบดีจะไม่ให้เป็น เจาไปหมด เพราะเหตุที่จะเป็นที่ติเตียนแก่พวกขุนนางแลคนต่างประเทศว่าเห็นแก่ กับลูกหลาน สุกแต่ตำแหน่งใคว่างก็เอาลูกหลานเข้าใส่ จึงได้ยับยั้งไว้เรื่องนี้ แต่ไม่มีตัวจริง ๆ จึงจำเป็นต้องให้กิติยากร เขาทำ แต่ถูกเป็นกวีเพราะหัด ควบ คนทั้งปวงที่ใครเห็นการงานทั้งไทยทั้งฝรั่ง เขาคิดหาตัวมาหนักแล้ว คลังก็ยังพอรับ แแต่ความมั่นคงน้อยลง ครั้นเมื่อกลับมาถึงใครเห็นความคิดซึ่งเสนาบดี (พระยาสุริยา- นุวัตร) จะจัดการไม่มีหลักถามมั่นคงเลยสำหรับศก ๑๒๗ ครั้นเมื่อวาภาษีอากรที่ เป็นส่วนผูกขาด เงินก็ตกโครมครามลงไปมาก เพราะเสนาบดีตัวคนเดียวไม่มีพวก พองเลยแต่สักคนเดียว แแต่กราวกันไปหมดทั้งกระทรวงแลทั้งเมือง ยังมีเงินที่จะไค เหลืออยู่ ซึ่งถ้าปล่อยไว้จะเป็นอีกเหมือนภาษีอื่น ๆ จึงเป็นการจำเป็นต้องขอให้ เสนาบดีหยุดพักราชการ กิติยากร เขาทำการแทนชั่วคราว สิ่งซึ่งน่ากลัวทั้งหลายไค เคลื่อนคลายไปหมด เงินซึ่งจะขาดจากรายจ่ายตามประมาณที่เสนาบดีไคประมาณไว้ วาจะขาดถึง ๔ ล้านบาทขึ้นไปนั้น คงขาดอยู่ล้านครึ่งเท่านั้น ถ้าหากวาไคจัดการ

^๑ หจข. ร.๕๓.๓/๒ รายงานเสนาบดีสภา ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖.

^๒ หจข. ค.๘/๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระองค์ เจ้าจรรณงค์กัฎการ ลงวันที่ ๑๖ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖.

เปลี่ยนแปลงก่อนนี้เพียงเดือนเดียวเงินจะไม่ขาดถึงล้าน ไม่มีตัวผู้ที่จะซื้อออกมาได้
ว่าผู้นั้นการผู้นี้ควร จึงใคร่เป็นกฐนสูงบงเงินบูไม่มีใครทักทายเลย กลับเห็นว่
การงานทั้งปวงโลกคงคืนตัวขึ้น มีผู้ไวใจกล้งขึ้นอีกเป็นอันมาก...

ด้วยเหตุนี้เอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้มีพระบรม
ราชโองการ แต่งตั้งกรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ เป็นต้นไป^๒

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีแล้ว ทรงทำงานอย่างจริงจังและเริ่มปรับปรุง
งานต่าง ๆ ของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติให้เจริญก้าวหน้าขึ้นไปเป็นลำดับ ดังนี้

เรื่องเงินตรา

ธนบัตร ธนบัตรอันเป็นส่วนหนึ่งแห่งเงินตราของประเทศนั้น **รัฐบาล**
ได้ออกจำหน่ายโดยอำนาจที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติธนบัตรสยาม ร.ศ. ๑๒๑ (๒๔๔๕)
กรมหมื่นหน้าทีในการนี้เรียกว่ากรมธนบัตร ซึ่งเดิมเป็นกรมอิสระขึ้นตรงต่อเสนาบดี เมื่อ
กรมพระจันทบุรีนฤนาถมาทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี ได้ยกกรมธนบัตรเข้าร่วมไว้ใน
กรมตรวจและกรมสารบาณัติ เมื่อวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๒^๓ เพราะเหตุที่งาน
๒ กรมนั้น เป็นงานที่เกี่ยวข้องกัน และต้องการจะให้การควบคุมเงินตราของไทยมั่นคงขึ้น
พระราชบัญญัติธนบัตร ร.ศ. ๑๒๑ เป็นกฎหมายแรกในเรื่องนี้ของประเทศ
ยิ่งใช้มานานเข้าความก็ยิ่งปรากฏว่าไม่พอกับความประสงค์ของกิจการที่เจริญขึ้น จึงจำต้อง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๒ หจธ. ร.ศ.๓/๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง พระองค์
เจ้ากิติยากร ลงวันที่ ๒๔ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๖.

^๓ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, (เมื่อดำรงตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงพระคลังฯ) ข้าราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ พิมพ์แจกในงาน
การรับอัฐิพระเจ้าพี่ยาเรศ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๔
(ถ่ายเอกสาร), หน้า ๑.

ออกพระราชบัญญัติแก้ไขเพิ่มเติมเป็นคราว ๆ ตามความต้องการของงาน

ทุนสำรองธนบัตร เมื่อก่อนที่กรมพระจันทบุรีนฤนาถเข้าดำรงตำแหน่งเสนาบดี ก็มีการแก้ไขพระราชบัญญัติธนบัตร ร.ศ. ๑๒๑ กันครั้งหนึ่งแล้ว คือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ขยายวงเงินสำรองที่อาจถอนได้ให้เป็นจำนวนไม่เกินร้อยละ ๕๐ ทั้งนี้เพราะเหตุที่การคายขายตัวออกไปรัฐบาลได้ออกธนบัตรมากขึ้น จำนวนเงินสำรองก็เติบโตขึ้นตามส่วน

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ การคายขายตัวยิ่งขึ้นไปอีก และสินค้าที่ส่งออกนอกประเทศ ก็มีปริมาณยิ่งขึ้นกว่าเดิมมาก เป็นการจำเป็นที่จะต้องช่วยการดำเนินงานสินค้าขาออก พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้แก้ไขพระราชบัญญัติธนบัตร และโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติธนบัตรเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๕๕

ใน พ.ศ. ๒๔๖๐ ในระหว่างสงครามโลกครั้งที่ ๑ เป็นการจำเป็นที่จะต้องทำนุบำรุงฐานะของทุนสำรองธนบัตร ต้องออกกฎหมายแก้ไขในเรื่องทุนสำรองธนบัตรอีก คือ พระราชบัญญัติธนบัตรเพิ่มเติมชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๐ และในปลายปีนั้นเองก็รู้สึกกันว่า เงินสำรองที่ถอนได้แล้วนั้น ยังไม่พอกับประสงค์ต้องออกกฎหมายเพิ่มเติมให้ถอนเงินสำรองไปหาประโยชน์ได้อีกร้อยละ ๑๐ รวมทั้งสิ้นเป็นว่าให้ถอนเงินสำรองไปลงทุนได้ไม่เกินร้อยละ ๕๕

ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้แกกฎหมายขยายวงเงินทุนสำรองธนบัตรออกไปอีก พระราชบัญญัติทั้งสี่นั้นเสนาบดีอาจถอนไปหาผลประโยชน์ได้ชั่วคราวตามกำหนดเวลาที่บัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติธนบัตรเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๖๐

การนำเงินสำรองไปลงทุนหาผลประโยชน์ ซึ่งกำหนดไว้ว่าให้ทำได้ในระหว่างสงครามและเวลาต่อไปอีก ๑๒ เดือนนั้น ในปี พ.ศ. ๒๔๖๓ ได้ออกกฎหมายขยายเวลาต่อไปอีก ๒ ปี นับแต่วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๓ คือ ต่อไปจนถึงวันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เป็นหมดเขต ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ ถึงเวลาที่จะลดจำนวนการถอนเงินสำรองลงจึงได้มีกฎหมายอีกฉบับหนึ่ง เรียกว่าพระราชบัญญัติธนบัตรเพิ่มเติมชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๖๕ กำหนดให้ถอนเงินสำรองไปหาผลประโยชน์ได้ไม่เกินร้อยละ ๗๕^๑

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

มาตราทองคำ ก่อนปี พ.ศ. ๒๔๔๕ เงินตราของประเทศไทย กำหนดคควยราคาเนื้อเงินเป็นมาตราการปริวรรตค่าแห่งเงินบาทกับหน่วยเงินตราประเทศอื่น ซึ่งกำหนดคควยทองคำเป็นมาตราย่อมยิ่งหย่อนไม่เป็นอัตราคงที่ แล้วแต่ราคาซื้อขายเนื้อเงินเปลี่ยนแปลงเป็นครั้งคราว ในสมัยนั้นเมื่อแบงก์ต้องการเงินบาทก็นำเหรียญดอลลาร์เงิน (โดยมากเป็นเหรียญเม็กซิโก) ส่งกรมพระคลังฯ กรมพระคลังฯ จ่ายเงินบาทให้แลกในอัตราสามเหรียญต่อห้าบาท ตามพระราชบัญญัติกรมกษาปณ์สิทธิการ พ.ศ. ๒๔๓๖

ถัดจาก พ.ศ. ๒๔๔๔ ลงมาราคาเนื้อเงินเริ่มตกต่ำ และตกเป็นลำดับมาจนแลเห็นทางอันเป็นภัยต่อเศรษฐกิจของชาติ และเพิ่มภาระแก่รัฐบาลในอันที่คงชำระหนี้การใช้จ่ายทางต่างประเทศ คควยเหตุนี้ จึงได้เริ่มจัดวิธีการเงินเข้าหาหลักมาตราทองคำ โดยเลิกรับแลกเหรียญดอลลาร์เงินตามความในมาตรา ๑๐ แห่งพระราชบัญญัติกรมกษาปณ์สิทธิการ พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้นเสีย เปลี่ยนเป็นให้ส่งทองปอนด์สเตอร์ลิง เข้าบัญชีรัฐบาลในกรุงลอนดอน ทางกรมพระคลังฯ จ่ายเงินบาทให้แลกตามอัตราที่กำหนด ทั้งนี้ได้เริ่มจัดตั้งแต่เดือน พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕^๑ เป็นต้นมา เป็นอันว่าได้รักษาราคาเงินบาทมิให้ตกต่ำ ในชั้นต้นได้กำหนดอัตราแลกเปลี่ยน ๑๗ บาท ต่อ ปอนด์สเตอร์ลิง ต่อมาได้เซียบราคาให้สูงขึ้นเป็นครั้งคราว จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ได้กำหนดราคา ๑๓ บาท ต่อปอนด์สเตอร์ลิง และกำหนดเงินบาทหนึ่งให้ม้ค่าเท่ากับเนื้อทองคำบริสุทธิ์หนัก ๕๕.๘ เซนติกรัม^๒

คควยเหตุนี้เองใน พ.ศ. ๒๔๕๑ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ จึงได้ทรงออกประกาศเลิกใช้เงินพดควยที่ใช้กันมาแต่โบราณนั้นเสีย ดังประกาศต่อไปนี้^๓

พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นจันทบุรีนฤนาถ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับพระบรมราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า

คควยตามประกาศ ลงวันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๕^๓ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงพระคลังมหาสมบัติรับแลกเงินบาทพดควย ต่อมาชั่วคราวหนึ่งนั้น

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

บัดนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดเขตรับแลกเปลี่ยนบาทพดด้วงได้เพียงวันที่ ๓๑
กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗ เพื่อการจะไต่เป็นที่สิ้นสุดก่อนนั้นไปให้ยกเลิกไม่รับแลกเปลี่ยน

ทอรัชฎาภรณ์พิพัฒน์

ประกาศมา ณ วันที่ ๒๕ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๗

(ลงพระนาม) กิติยากร

เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหา
สมบัติ จัดสร้างธนบัตรใบละหนึ่งบาทเพิ่มขึ้นอีกชนิดหนึ่ง และโปรดให้แก้ไขปรับปรุงในเรื่อง
เกี่ยวกับธนบัตรและเงินเหรียญต่าง ๆ ตลอดจนมีการผลิตเหรียญกษาปณ์ขึ้นใช้ ประกาศ
เลิกใช้เหรียญเฟื้อง เบี้ยทองแดง และสตางค์ทองขาวอย่างเก่า ประกาศเลิกใช้เงิน
เหรียญสลึง และให้ใช้เงินสลึงสองสลึงอย่างใหม่ ประกาศเลิกใช้เงินเหรียญบาท
ตราพระเกี้ยวและตรามงกุฎ^๑

งบประมาณ

ความเจริญและความมั่นคงแห่งรัฐบาลใด ๆ จะมีได้ก็ด้วยอาศัยความเรียบร้อย
และความมั่นคงแห่งการคลัง เพราะฉะนั้นประเทศทั้งปวงจึงต้องพยายามจัดรายจ่ายของ
ตนมิให้เกิดขึ้นเกินกำลังแห่งรายได้ และเพื่อประโยชน์ที่จะรักษาไว้ซึ่งคุณภาพแห่งราย
ได้รายจ่ายนี้ จึงต้องทำงบประมาณรายได้อายจ่ายประจำปี และกำหนดวิธีการรักษาการให้
เป็นไปตามงบประมาณนั้น

ในเมืองไทย การทำงบประมาณรายได้อายจ่ายเมื่อก่อน พ.ศ. ๒๔๕๖ นั้น
กระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้เคยปฏิบัติตามวิธีการซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้บัญญัติขึ้นเป็นคราว ๆ

^๑กระทรวงเศรษฐกิจ, พระประวัติและพระเกียรติคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, หน้า ๑๗.

แต่ส่วนวิธีการโอนเงินประเภทหนึ่งไปจ่ายในอีกประเภทหนึ่ง และวิธีซึ่งจะพึงปฏิบัติในเมื่อจำเป็นต้องจ่ายเงินนอกงบประมาณในระหว่างปี ยังหาได้วางระเบียบไว้เป็นหลักฐานแน่นอนไม่ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อทรงเข้าปฏิบัติงานในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้ทรงเห็นชอบพรองนี้ จึงได้ออกประกาศพระราชบัญญัติวิธีการงบประมาณ พ.ศ. ๒๔๕๖^๑ ขึ้น ออกข้อบังคับกำหนดวิธีการตั้งงบประมาณ และวิธีโอนเงิน และทรงเป็นผู้ทำรายงานอธิบายจำนวนเงินรายได้และรายจ่ายที่ผิดจากงบประมาณ ทูลเกล้าฯ ถวาย

การควบคุมเงินรายได้รายจ่าย

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนนามกรมตรวจและสารบัญชีเป็น กรมบัญชีกลาง ทรงโปรดให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นผู้วางกฎข้อบังคับสำหรับราชการในกรมนี้ ได้ทรงจัดวางระเบียบการประมวลบัญชีเงินรายได้รายจ่ายของแผ่นดิน ออกกฎข้อบังคับว่าด้วยการจ่ายเงินต่าง ๆ คือ การจ่ายเงินให้แก่เจ้าหน้าที่ของรัฐบาล การจ่ายเงินแก่ข้าราชการประเภทต่าง ๆ เช่น แก่ไขปรับปรุงพระราชบัญญัติบำเหน็จบำนาญข้าราชการพลเรือน ให้เป็นประโยชน์แก่ข้าราชการก็ยิ่งขึ้น จักระเบียบการสอบสวนการเบิกจ่าย เพื่อรักษารูปงบประมาณและเพื่อให้การเบิกจ่ายได้ปฏิบัติไปตามความมุ่งหมายแห่งการงบประมาณ และกำหนดหน้าที่กรมบัญชีกลางไว้ดังต่อไปนี้

๑. กรมบัญชีกลาง มีหน้าที่ราชการรวบรวมประมวลบัญชีเงินได้เงินจ่าย และเงินที่รักษาไว้สำหรับราชการแผ่นดินทั่วไป

๒. มีหน้าที่วางรูปการ และแนะนำการบัญชี แก่เจ้าหน้าที่ที่ทำการเบิกจ่าย เก็บเงินผลประโยชน์และรักษาเงินในราชการแผ่นดิน

^๑กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๕.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๘.

๓. สอบสวนการเบิกจ่ายเงินในราชการแผ่นดิน ที่เจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ได้เบิกจากพระคลังใหม่หลักฐานและเป็นการสมควรแก่ราชการ

๔. สอบสวนและตักเตือนเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ทำการเก็บเงินผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดินนำส่งพระคลัง

กรมพระคลังมหาสมบัติ

ในเรื่องเงินแผ่นดินนั้นเป็นนโยบาย ซึ่งได้กำหนดขึ้นไว้แล้วแต่ก่อนว่าให้รวบรัดพระคลังในท้องที่ต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เข้ามาอยู่ในความบังคับบัญชาของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ การรวบรัดคลังหัวเมืองดังกล่าวแล้วเป็นผลสำเร็จในสมัยพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงเป็นเสนาบดี โดยกำรโอนคลังในจังหวัดต่าง ๆ แห่งมณฑลกรุงเทพฯ มาอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗^๑

การตรวจเงินแผ่นดิน

เนื่องจากรายได้รายจ่ายของประเทศไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวนมากขึ้นทุกที ควรจะมีการตรวจตราการรับจ่ายและรักษาเงินของแผ่นดินให้ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมตรวจเงินแผ่นดินขึ้นในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ สำหรับทำการตรวจเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ซึ่งรับหรือเบิกจ่ายหรือรักษาเงินแผ่นดินและเงินอื่น ๆ ที่รัฐบาลต้องรับผิดชอบและโปรดให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติเป็นผู้ตั้งกฎข้อบังคับสำหรับการตรวจ ออกประกาศระบุนหน้าที่การต่าง ๆ ซึ่งกรมตรวจเงินแผ่นดินจะต้องตรวจตรา และวิธีการซึ่งกรมนี้จะต้องปฏิบัติ เพื่อใช้เป็นระเบียบปฏิบัติต่อไป

^๑กระทรวงเศรษฐกิจ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

การศุลกากร

การเก็บภาษีจากสินค้าที่ส่งเข้าออกนั้น แต่เดิมมาได้ปฏิบัติการภายในบังคับแห่งหนังสือสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีที่ทำไว้กับนานาประเทศ ซึ่งได้กำหนดอัตราค่าภาษีไว้ ส่วนระเบียบปฏิบัติการศุลกากร ก็ได้ถือตามแบบอย่างของนานาประเทศโดยอนุโลมแก้ไขให้เหมาะแก่เหตุการณ์ ในสมัยที่กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ก็ได้ร่างกฎหมายวางระเบียบวิธีการศุลกากรขึ้นฉบับหนึ่ง แต่กฎหมายฉบับนี้ก่อนที่จะประกาศใช้ได้ ก็ต้องส่งไปหารือรัฐบาลนานาประเทศที่มีสัญญาทางพระราชไมตรีเสียก่อน การหารือนั้นกินเวลาถึง ๑๘ ปี จนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕ จึงได้ออกกฎหมายกำหนดระเบียบและวิธีการศุลกากร เรียกว่าพระราชบัญญัติศุลกากรพุทธศักราช ๒๔๖๕ ซึ่งเป็นเวลาที่กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงพ้นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติไปแล้ว

นอกจากนี้พระองค์ยังได้ทรงจัดระเบียบด้านการศุลกากรให้รัดกุมยิ่งขึ้น ทรงออกประกาศกำหนดทางการยกเว้นภาษีขาเข้า สำหรับสิ่งของที่ส่งเข้ามาใช้เฉพาะตัว มีใช้เพื่อการค้าตามประกาศกรมศุลกากร ๒๔ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๘^๑ และทรงประกาศใช้กฎเสนาบดีกำหนดทางการกำกับตรวจตราการนำอาวูชปีนเข้ามาในประเทศไทย เพื่อจะได้ปฏิบัติให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติซึ่งประกาศใช้เมื่อ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๓๑^๒

สรรพากร

การเก็บภาษีอากร ซึ่งเป็นกิจจำเป็นแก่การทำนุบำรุงแผ่นดินนั้น แต่เดิมมาได้จัดเก็บโดยวิธีตั้งนายอากรผูกขาด รับเหมาไปจัดเก็บภาษีอากรต่าง ๆ โดยมาก ครั้นต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เปลี่ยนแปลงระเบียบราชการแผ่นดิน การเก็บภาษีอากรโดยวิธีใหญ่ผูกขาดก็ได้ยกเลิกไป และได้ใช้วิธีตั้งเจ้าพนักงาน

^๑กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๘.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๘.

เป็นผู้เก็บภาษีอากรต่าง ๆ ขึ้นแทน เจ้าพนักงานผู้ทำการเก็บภาษีอากรนั้นก็คือเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ แต่โดยเหตุที่การเก็บภาษีอากรจำเป็นต้องอาศัยความรู้และความชำนาญโดยเฉพาะ จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้มีกรมราชการขึ้น ๒ กรม คือ กรมสรรพากรในชั้นอยู่ในกระทรวงนครบาล และ กรมสรรพากรนอก ชั้นอยู่ในกระทรวงมหาดไทย ให้มีหน้าที่ตรวจตราคัดเตือนเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่ในการตรวจเก็บภาษีอากร ท้าบัญชี และรวบรวมเงินผลประโยชน์แผ่นดิน

เมื่อกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ดำรงตำแหน่งเสนาบดี ได้เสนอให้รวมกรมสรรพากรใน และกรมสรรพากรนอกเข้าด้วยกัน เรียกว่า กรมสรรพากร และให้โอนการสรรพากรตามหัวเมืองมาชั้นอยู่ในกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ เพราะทรงเห็นว่ากิจการทางค่านสรรพากรเป็นงานโดยตรงของกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ทั้งนี้เพื่อให้การจัดเก็บภาษีอากรรัดกุมยิ่งขึ้น การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้เป็นขั้นแรกแห่งการเปลี่ยนแปลงการภาษีอากรให้เป็นไปตามแบบที่นิยมในสมัยนี้

กิจการสรรพากรซึ่งได้จัดทำในระหว่างที่กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ทรงบัญชาการอยู่นั้นได้ดำเนินการเป็น ๓ ประการ คือ

๑. ได้แก้ไขวิธีการภาษีอากรบางอย่างให้เหมาะแก่กาลสมัย
๒. ได้จัดการภาษีอากรให้เป็นระเบียบเดียวกันทั่วพระราชอาณาจักร
๓. ได้จัดการภาษีอากรใหม่เพื่อความเสมอภาคดียิ่งขึ้น

เรื่องภาษีอากรนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขเพิ่มเติมหรือตั้งขึ้น หรือเลิกลมไป และโปรดให้กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นผู้ตั้งกฎข้อบังคับสำหรับจัดและรักษาการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ ได้มีการแก้ไขการเก็บภาษีอากรในเรื่องต่าง ๆ คือ เงินค่านา ค่าไวยาสูบ อากรค่าน้ำเงินรัฐูปการ อากรการพนัน ยกเลิกอากรหอย ภาษีภายใน ภาษีจันอับ ภาษีฆ่าสัตว์

๑ หจร. ร.๒ค.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กราบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๔.

และประกาศแก้ไขเพิ่มเติมภาษีเรือ โรง ฐาน ส่วนภาษีอื่น ๆ ซึ่งมีใ้ได้อยู่ในหน้าที่สรรพากร มิได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลง

ฝืน

การสูบฝืนในประเทศไทยนั้น ได้มีมาแล้วแต่เมื่อใดไม่ปรากฏ แต่การห้ามสูบฝืนนั้น ห้ามเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยได้โปรดเกล้าฯ ให้เก็บฝืนมาเผาเป็นจำนวนมาก แต่การห้ามสูบฝืนในสมัยนั้น ไม่ได้ผลสมประสงค์ จึงได้เปลี่ยนเป็นจัดฝืนเป็นบ่อเก็บแห่งรายได้ โดยมีนายอากรรับผูกขาดจำหน่ายฝืน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีนโยบายที่จะเลิกฝืนให้เลิกขาดไป แต่ก็ไม้อาจจะดำเนินการให้เลิกขาดไปได้ ในวันเฉลิมพระชนมพรรษา เมื่อ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๑ พระองค์ได้พระราชทานพระราชดำรัสว่าควยเรื่องฝืนอันเป็นนโยบายแห่งการเลิกฝืน ซึ่งพระเจ้าลูกยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถได้นำมาถือปฏิบัติดำเนินการให้เป็นไปตามพระราชประสงค์

...ยังมีการอุกอย่างหนึ่ง ซึ่งเราได้ครุ้ตรองมาช้านาน คือ เรื่องฝืน ที่ฝืนเป็นของโทโทษแก่ผู้สูบ แลดูในเมืองไค้ไพเราะบานพลเมืองเป็ะคนคิดฝืนเสียโดยมาก ความเลื่อมร่วมยอมจะมีแก่เมืองนั้น ขอนี้ไม่มีที่สงสัย ดูเหมือนจะเป็นความคิดแลเป็นความประสงค์ของประเทศทั้งหลายโดยมาก ที่จะห้ามปรามมิให้ไพเราะบานพลเมืองของตนสูบฝืน แต่การที่จะห้ามสูบฝืนมีความยากอยู่หลายสถาน ว่าโดยขอคือผลประโยชน์แผ่นดินจะต้องตกขาดไปเป็นอันมาก อีกประการหนึ่งถึงจะห้ามปรามอย่างไร คนที่สูบฝืนคิดเสียแล้ว นอยันักจะอดใจโดยทันที หรือควยความเต็มใจของตนเอง คงจะชวนชวนลอบลักหาฝืนสูบ ถ้ารัฐบาลจับป้องกันการลอบลักซื้อขายและสูบฝืนเดือนไม่ใครจริง การที่จัดเพื่อห้ามปรามมิให้คนสูบฝืนก็จะเป็นแต่ขาดเสียเงินแผ่นดินไปโดยไม่มีผลและประโยชน์ใดถึงประสงค์ ภายความยากมีอยู่เช่นนี้ การห้ามปรามมิให้คนสูบฝืนจึงยังมีอยู่ดีจัดตลอดไปไม่ไ้ทั่วทุกขุในประทศทั้งปวง แม้ความยากมีอยู่อย่างวามานี้ เรายังไม่เห็นควรที่จะละเลยปล่อยให้ไพเราะบานพลเมืองของเราทุรุ้ทุ้โทรมไปในความชั่วร้ายเรื่องสูบฝืนมากขึ้นทุกที เมื่อครุ้ตรองดูเห็นทางที่จะทำได้มีอยู่ จึงไ้คิดกลางที่จะจักรการแกวิธีอุกรฝืนให้เป็นไปในทางที่จะให้คนสูบฝืนน้อยลง และยอมให้ผลประโยชน์แผ่นดินที่ไ้จากอากรฝืนตกอลงโดยลำดับ จนถึงห้ามและเลิกขาดไ้เป็นที่สุด...

ในวาระที่เมืองไทยไถ่ตกลงใจจะค่อยเลิกเดินไปเป็นลำดับนั้น ฝ่ายต่างประเทศก็ไต่คำวิจะช่วยกันทำการกำจัดเดินเหมือนกัน และได้มีการประชุมนานาชาติที่กรุงเฮก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ ปรีกษาทำสัญญาตกลงกัน มีข้อสำคัญว่าอิทธิภาคแห่งสัญญาแต่ละฝ่าย จะกำจัดการสูบบุหรี่ในประเทศของตนให้ค่อยหมดสิ้นไปเป็นลำดับ

และจากกระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง กรมพระจันทบุรีนฤนาถ จึงได้มาดำริหาทางที่จะกำจัดเดินให้หมดไป แต่การดำเนินการต้องดำเนินไปเป็นขั้น ๆ จะเลิกทีเดียวไม่ได้ เพราะประการแรกผลประโยชน์ที่รัฐบาลจะไ้รับจะต้องขาดไป และประการที่สองจะเป็นทางใหญ่ที่คิดเห็นเห็นไปลักลอบสูบบุหรี่เถื่อน ซึ่งจะทำให้มีการลักลอบจำหน่ายเดินเถื่อนกันทั่วไป ยากแก่การจะปราบปรามได้ ด้วยเหตุนี้เอง กรมพระจันทบุรีนฤนาถจึงได้เสนอว่า การที่จะหาวิธีป้องกันมิให้ผู้ที่ยังไม่เคยสูบบุหรี่หันมาริเริ่มสูบบุหรี่ และการหาทางกำจัดเดินเถื่อนให้ค่อยลงนั้น รัฐบาลควรเข้าผูกขาดเป็นผู้นำจำหน่ายเดินเสียเอง เพื่อจะได้สะดวกแก่การตรวจตรา ความคุม ทั้งนี้จะได้ออกไปอนุญาตให้ผู้ที่คิดเดินมาซื้อขายเดินจากรัฐบาลไปบริโภคได้

ในการที่รัฐบาลจะรับจำหน่ายเองนี้ ในขั้นต้นควรที่จะจัดการเปลี่ยนแปลงภาวะบรรจุน้ำเดินเสียใหม่ โดยการบรรจุเดินใส่หลอด การใส่หลอดบรรจุนั้นย่อมจะเป็นประโยชน์หลายประการ คือ ป้องกันมิให้ผู้จำหน่ายเดินทำการทุจริต เช่น ถายเดินออก จากภาชนะที่บรรจุ ใส่วัตถุอื่นเจือปนเดิน เป็นต้น และเมื่อเดินรัฐบาลบรรจุหลอดมีเครื่องหมายเฉพาะ การทำหลอดปลอมให้เหมือนของจริงก็เป็นที่ยาก จึงเป็นทางให้ตรวจจับเดินเถื่อนได้ง่ายขึ้นอีก

เมื่อพระดำริของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้รับพรบรมราชานุญาตจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์จึงได้ส่ง ม.จ.สิทธิพร กฤดากร ออกไปดูการทำหลอดบรรจุน้ำเดินที่เมืองบัคตาเวีย ประเทศอินโดนีเซีย ต่อจากนั้นได้ตั้งโรงงานขึ้น

๑ หจข. ร.๒๓.๗/๑๐ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๔.

และได้สั่งเครื่องทำหลอดบรรจุยาเดินมาจากยุโรป คิดประมาณเงินค่าก่อสร้างโรงงาน และเครื่องทำหลอด เป็นเงิน ๑,๕๐๐,๐๐๐ บาท การจำหน่ายเดินโดยรัฐบาลผูกขาด ทำเสียเองเริ่มจำหน่ายได้ในปี ๒๔๕๖ นับเป็นก้าวแรกที่ได้นำเงินงานเพื่อจะกำจัดเดิน ให้ลดน้อยลง

การจำหน่ายเดินหลอดนั้นได้เริ่มต้นในมณฑลกรุงเทพฯ ก่อน และได้จำหน่ายทั่วพระราชอาณาจักรใน พ.ศ. ๒๔๕๘

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๑ พระเจ้าฟ้ายาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ดำเนินการต่อไปอีกขั้นหนึ่ง คือ

๑. ให้บรรดาโรงสูบเดินที่เป็นส่วนของผู้ประชาชนจัดตั้ง และได้เคยรับเดินไปจำหน่ายอยู่นั้นให้เลิกการจำหน่ายเดินเสีย คงให้ตั้งไว้เป็นโรงสำหรับสูบเดินโดยเรียกค่าธรรมเนียมจากผู้ที่มาสูบในโรงตามที่เจ้าพนักงานจะกำหนดราคาให้ตามสมควร

๒. คนจำหน่ายเดินจะให้เจ้าพนักงานของรัฐบาลจำหน่าย ผู้สูบจะต้องมาซื้อโดยตรงต่อเจ้าพนักงาน

นอกจากนั้นก็ได้ประกาศพระราชบัญญัติภาษีเดินเพิ่มเติม พ.ศ. ๒๔๖๑ ห้ามมิให้ผู้ใดซื้อหรือมีเดินไว้ในครอบครองคราวหนึ่งไม่เกิน ๑ คำสั่ง

การดำเนินการดังกล่าวมานั้นนับเป็นรากฐานสำคัญในการที่จะเลิกเดิน ซึ่งในสมัยต่อมาเมื่อพระองค์ได้พ้นจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติแล้ว เสนาบดีในสมัยต่อมา คือ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศุภโยคเกษม ได้รับงานไปดำเนินการต่อไปดังนี้

พระราชบัญญัติเดิน พ.ศ. ๒๔๖๔ ซึ่งมีบทบัญญัติให้ใช้เป็น ๓ ตอน คือ

๑ เรื่องเดียวกัน.

๒ จศ. ร.๖ ค.๗/๑๗ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรมหมื่นมณฑลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๗ มีนาคม ๒๔๖๐.

๓ กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ, เรื่องเดิม, หน้า ๓๐๖.

ตอนที่ ๑ ไซ้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๔ เป็นต้นไปนั้น ว่าด้วยการมี การซื้อขาย และการสูบฝิ่น มีข้อสำคัญคือ ผู้ใดจะสูบฝิ่นก็ต้องไปสูบในบ้านฝิ่นทั้งสิ้น เว้นแต่บุคคลบางจำพวก ซึ่งเจ้าพนักงานออกใบอนุญาตพิเศษให้ จึงจะสูบฝิ่นนอกบ้านได้ และห้ามมิให้ผู้ใด นอกจากผู้ถือใบอนุญาตพิเศษ และผู้ตั้งร้านฝิ่นมีฝิ่นได้

ตอนที่ ๒ ไซ้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ ห้ามมิให้ผู้ใดมียกกล่องสูบฝิ่น เว้นไว้แต่ บุคคลบางจำพวก เช่น ผู้รับอนุญาตตั้งร้านฝิ่น และห้ามมิให้ซื้อขายกล่องสูบฝิ่นโดยไม่มี ใบอนุญาต

ตอนที่ ๓ เป็นตอนที่บัญญัติไว้สำหรับเวลาข้างหน้า ว่าด้วยวิธีการจดทะเบียน ผู้สูบฝิ่นและออกใบอนุญาตอันเป็นวิธีซึ่งจะยังความสำเร็จให้แก่การ เลิกฝิ่น

การจัดตั้งคลังออมสิน

พลเมืองของประเทศใด จะถึงซึ่งความสุขสมบูรณ์ก็จะต้องมีฐานะอันมั่นคงใน ทางการเงิน เพราะเก็บหอมอมทรัพย์ซึ่งตนลงทุนลงแรงหามาได้ เพื่อเก็บกักคนไทยให้ ใ้ได้ถึงซึ่งความสุขสมบูรณ์นั้นโดยสะดวกยิ่งขึ้นก็จำเป็นต้องจัดให้มีสถานที่สำหรับเก็บรักษา ทรัพย์ไว้โดยปลอดภัย การอุทิศทุนราษฎรในทางนี้ ใ้มีขึ้นเป็นครั้งแรกในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมัยที่พระเจ้าพี่ยาเธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ เป็นเสนาบดี

พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในการจัดตั้งคลัง ออมสินนี้สืบเนื่องมาจาก

...ตามที่ใ้ฟังเสียงของราษฎรเองนั้นว่า การรักษาทรัพย์เป็นการลำบากมาก เพราะไม่รู้อะไรจะไปฝากไว้ที่ไหน บางคนก็กล้าเอาไปฝากแบงก์ เมื่อมาถูก นายเศรษฐการโง่งเขวก็เลยเชื่อ เห็นว่าการรักษาทรัพย์ของราษฎรเป็นความ ล่าบากจริง นอกจากถูกปล้นสดมภ์แล้ว ก็ยังมีใ้การที่เหี่ยวสรวุสรวายเสีย เช่น เล่นการพนัน เป็นต้น ไ้ลองถามราษฎรว่าฝากพระคลังตั้งแบงก์ (คือ เทพวิงแบงก์) สำหรับฝากเงินขึ้น จะมีใ้ฝากฤาไม่ ราษฎรเหล่านั้นว่าถ้ามีใ้ฝาก เช่นนั้นดีแล้ว ตามที่ใ้ปรึกษาใ้ก็เห็นว่าพอจะทำใ้ได้ คือให้เทศบาลแลดูว่า

ราชการเมืองเป็นผู้รับผิดชอบ^๑

เมื่อพระราชดำรินี้เข้าไปในที่ประชุมเสนาบดี กรมพระจันทบุรีนฤนาถก็ได้รับสนองพระบรมราชโองการว่าจะจัดทำสำเร็จสมกับพระราชประสงค์ ไต่ทรงตรวจสอบเลือกคูแบบการจักการประเทศต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้ให้เหมาะสมกับประเทศ และใ้ร่างพระราชบัญญัติคลังออมสินพุทธศักราช ๒๔๕๖ ขึ้น โดยประกาศใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้นไป^๒

คลังออมสินที่ได้จัดตั้งขึ้นตามพระราชบัญญัติฉบับนี้ กำหนดให้จัดขึ้นที่พระคลังทุก ๆ ตำบล แต่ในตอนแรกนี้จะตั้งขึ้นเฉพาะที่กรมพระคลังมหาสมบัติแห่งเดียวก่อน ต่อไปก็จะขยายออกไปตามกรมศุลกากรในกรุงเทพฯ พระคลังมณฑล และคลังเมือง ที่กรมศุลกากรนั้นอธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติเป็นผู้รับผิดชอบ ส่วนพระคลังมณฑล และคลังเมืองให้ชาหลวงเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้รับผิดชอบ^๓

เงินที่จะจัดตั้งคลังออมสินนี้ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานจากเงินคงพระคลังเป็นจำนวนหนึ่งแสนบาท สำหรับจัดหาผลประโยชน์มาสำรองไว้จ่ายเป็นดอกเบี้ยให้แก่ผู้ที่จะนำเงินมาฝาก

เงินที่จะรับฝากจากประชาชนนั้น ใ้แบ่งไว้เป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ฝากเมื่อเรียก คัดดอกเบี้ยให้ร้อยละ ๒ ต่อปี มีกำหนดให้ถอนได้ไม่เกินอาทิตย์ละ ๑ ครั้ง จำนวนเงินฝากประเภทนี้ให้ฝากไ้สูง ๕๐๐ บาท
๒. ฝากประจำ ๖ เดือน คัดดอกเบี้ยให้ร้อยละ ๓ ต่อปี ให้ฝากไ้สูง ๒,๕๐๐ บาท

^๑หจข. ร.๒ค.๑๕.๑/๑ รายงานเสนาบดี ลงวันที่ ๒๐ มกราคม ร.ศ. ๑๓๑.

^๒เรื่องเดียวกัน.

^๓หจข. ร.๒ค.๑๕./๑๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรมหมื่นมณฑลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๒ มีนาคม ๒๔๕๕.

๓. เปิดจำหน่ายใบกู้เงินของรัฐบาลแก่ประชาชน โดยให้ดอกเบี้ยร้อยละ ๔ ครั้งต่อปี ให้ซื้อได้อย่างมากคนละ ๓,๐๐๐ บาท

การที่ทรงจัดแบ่งประเภทเงินฝากไว้ต่าง ๆ กันนี้ ทรงให้เหตุผลว่า

... เพื่อให้เหมาะสมแก่พาหนะของราษฎรที่จะนำเงินฝากไปตามมากแลน้อย แลเป็นเครื่องล่อใจผู้ฝากที่จะพยายามออมเงินไว้สำหรับจะได้ออกมาใช้โดยสะดวก ผลประโยชน์สูงในคนต่อ ๆ ไป ส่วนที่ใดเปิดของให้ราษฎรได้มีโอกาสซื้อใบกู้ของรัฐบาล เป็นเจ้าของก็เป็นทางอันดีที่จะได้ชักนำราษฎรให้รู้สึกว่าเป็นเจ้าของบ้านเกิดแต่ใบกู้ของรัฐบาลนั้นตกอยู่ในมือของราษฎร กระทำให้รู้สึกเหมือนหนึ่งว่าตนเองเป็นเจ้าของบ้านเกิดของตน แลเป็นที่ปลูกฝังความรู้สึกอันนี้ไว้ในใจให้จงรักภักดีต่อชาติบ้านเมืองยิ่งขึ้น ส่วนชาวรัฐบาลเมื่อได้จัดการประเภทนี้สำเร็จก็เป็นอันนับได้ว่าได้เปลี่ยนเงินที่ถูกค้างประเทศมาเป็นกู้อาณาจักร แมแต่การต่อไปเมื่อรัฐบาลประสงค์จะกู้เงินต่างประเทศอีกก็คงจัดได้ง่ายขึ้น...

กิจการด้านคลังออมสินได้รับความนิยมจากประชาชนมาก ในปีเดียวกันนั้นเอง จึงได้ขยายออกมาเปิดที่ทำการอีกแห่งหนึ่งที่กรมศุลกากร และที่มณฑลปราจีนบุรี ณ เมืองฉะเชิงเทรา^๕

ใน พ.ศ. ๒๔๕๗ กิจการออมสินได้ขยายออกไปตามมณฑลต่าง ๆ อีก ๑๑ มณฑล คือ มณฑลกรุงเก่า มณฑลราชบุรี มณฑลจันทบุรี มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครไชยศรี มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ต มณฑลปัตตานี มณฑลชุมพร และมณฑลพายัพ^๖

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการให้ขยายคลังออมสินออกไปอีกให้มากที่สุดที่จะจัดได้ ทั้งนี้เพราะได้ทรงให้ยกเลิก

^๕ เรื่องเดียวกัน.

^๖ หจข. ร.๖ค.๑๕.๑/๔ อธิบดีกรมพระคลังมหาสมบัติ กราบทูล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ลงวันที่ ๒๒ กรกฎาคม ๒๔๕๗.

^๗ เรื่องเดียวกัน.

หวย ก. ข. แล้ว ราษฎรจะไม่มีโอกาสนำเงินไปฝากออมสินได้ก็ออกผลเพิ่มขึ้น ก็คิดว่า
ที่จะเก็บไว้เฉย ๆ ซึ่งจะเป็นหนทางให้หันไปคิดเล่นการพนันอย่างอื่นได้

กรมพระจันทบุรีนฤนาถ จึงได้จัดตั้งคลังออมสินเพิ่มเติมขึ้น ณ ที่ทำการไปรษณียา-
การต่าง ๆ คือ^๒

๑. ไปรษณียาคารที่ ๑ ตำบลวัดราชบูรณะ
๒. ไปรษณียาคารที่ ๒ ตำบลบางรัก
๓. ไปรษณียาคารที่ ๔ ตำบลท่าพระ
๔. ไปรษณียาคารที่ ๘ ถนนเขาวรรณ

และที่เก็บเงินสรรพากรอำเภอต่าง ๆ ในจังหวัดพระนคร และจังหวัดธนบุรี

อีก ๒ ตำบล คือ

๑. ตำบลจักรวรรดิ
๒. ตำบลป้อมปราบ
๓. ตำบลบ้านทวาย
๔. ตำบลสามเสน
๕. ตำบลบางกอกใหญ่
๖. ตำบลบางกอกน้อย

กิจการด้านคลังออมสินเจริญขึ้นเป็นลำดับ และได้เปิดสาขาขึ้นทั่วพระราช
อาณาจักรในที่สุด มีผลให้กิจการมั่นคงตั้งแต่นั้นมาจนปัจจุบัน

การเลิกอากรหอยจืด ก. ข. และอากรบ่อนเบี้ย

การเลิกอากรหอยจืด ก. ข. และอากรบ่อนเบี้ยเป็นพระราชดำริของพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระราชประสงค์จะให้เลิกเก็บขาดตั้งแต่ปี ๒๔๕๕

๑ หจร. ร.๒ค.๑๕.๑/๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง
กรมหลวงจันทบุรีนฤนาถ ลงวันที่ ๑๑ เมษายน ๒๔๕๕.

^๒เรื่องเดียวกัน.

เป็นต้นไป ทั้งนี้เพราะการที่ราษฎรยังมีฐานะอยู่ในการพินัยยอมเป็นหนทางที่จะนำมาซึ่งความเลื่อมทราวมของคอบเองและประเทศชาติ การที่จะพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าก็ไม่อาจกระทำไ้โดยสมความมุ่งหมาย ด้วยเหตุนี้เองจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระจันทบุรีนฤนาถรับคำเนิการเพื่อเลิกหวยจีนและบ่อนเบี้ยเสียโดยเร็ว

การเลิกหวยจีน และบ่อนเบี้ยนั้นไม่ใช่ของง่าย เพราะหมายถึงการสูญเสียเงินที่รัฐบาลเคยได้รับปีหนึ่งเป็นจำนวนมาก เมื่อคิดจะเลิกแล้วก็จำเป็นต้องหาเงินรายได้จากทางอื่นมาทดแทน ซึ่งในเรื่องนี้ที่ประชุมกระทรวงพระคลังมหาสมบัติได้เสนอความคิดไว้ ๓ ประการ คือ^๒

๑. ขึ้นภาษีศุลกากร
๒. ขึ้นภาษีในพื้นที่เมืองหรือจัดเก็บขึ้นใหม่
๓. ลงทุนทำการบำรุงบ้านเมืองให้เกิดผลออกงาม ให้บังเกิดรายได้ทางอ้อมหรือเป็นปัจจัยให้ได้ตั้งภาษีในพื้นที่เมืองเพิ่มเติมขึ้น

ความคิดทั้ง ๓ ประการนี้ กรมพระจันทบุรีนฤนาถไม่ทรงเห็นด้วย ทรงให้เหตุผลว่าการขึ้นภาษีนั้นทำให้รัฐบาลได้จำนวนเงินรายได้มากขึ้นก็จริง แต่ราษฎรจะต้องเดือดร้อนเพราะจะต้องซื้อของใช้ในราคาแพงขึ้น พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถจึงได้เสนอวิธีว่าจะเลิกให้เด็ดขาดในปีเดี๋ยวยอมเป็นไปไม่ได้ แต่จะเลิกได้หมดสิ้นภายในอีก ๓ ปีข้างหน้า คือ คอย ๆ เลิกไปที่ละเล็กละน้อยจนหมด ซึ่งในการนี้จะต้องจ่ายเงินคงพระคลังออกมาทดแทนเงินรายได้จากเงินหวยและบ่อนเบี้ยที่สูญเสียไป และจะต้องลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นลง

^๑ หจข. ร.๖ค.๑๘/๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมพระจันทบุรีนฤนาถ.

^๒ หจข. ร.๖ค.๑๘/๕ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กราบหมังกมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๘.

พระคำริของพระเจ้าฟัยาเซอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ที่ได้เสนอโครงการ เลิกห่วยเงินและบ่อนเบี้ย มีดังนี้^๑

๑. การพ่นคือห่วยแลบ่อนเบี้ย เป็นอันเลิกไม่มีอีกต่อไปในปี ๒๔๖๑ ถ้าในอีก ๓ ปี ขางนา แตกำหนดเวลาที่เงินรายโคจะโคกลับพื้นตัวขึ้นเป็นปกคั้น ๕ ปี ขางนา...

อนึ่ง การเลิกห่วยและบ่อนเบี้ยในระยะปีตั้งแต่ ๒๔๕๕ นั้น จะได้เลิกในโอกาส อันเหมาะควายเหตุหลายประการ คือ^๒

๑. เพราะเงินที่เหลือจ่ายแต่ปี ๒๔๕๗ มีอยู่ อาจนำมาใช้ได้นั้นหนึ่ง
๒. ระยะ ๕ ปีนี้ เป็นสมัยกำหนดเขตที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ เริ่มแผนการชากวรที่ใหญ่แลสำคัญไว้หลายแผนก ควรใช้เวลานั้นกวคชันการงานให้เป็น ผลงอกงามเสียก่อน
๓. การที่จะเริ่มใหม่ ถ้าต้องอาศัยวิชาชาวยุโรปก็เป็นการเริ่มยาก เพราะ เหตุสงคราม
๔. การเลิกห่วยแลบ่อนเบี้ยในขณะนี้ยอมเป็นการเปิดองความมัวเมาของ ราษฎรหมู่หนึ่ง ให้ได้มีช่องเตรียมตัวประกอบกิจเพื่อรับประโยชน์ที่จะมีมาในเมื่อสงคราม เลิกแลการค่าขายกลับเจริญยิ่งขึ้น

การเลิกห่วยเงินและบ่อนเบี้ยนี้ยอมกระเทือนถึงการจ่ายเงินของกระทรวงอื่น ๆ ควบ ซึ่งกรมพระจันทบุรีนฤนาถ จึงต้องคคจักระเบียบการเงินเสียใหม่ คือ^๓

๑. บรรดากระทรวงที่จะริเริ่มการใหม่ ต้องไม่ริเริ่มให้การจ่ายเงินนั้นตก ในจำนวน ๕ ปี นับตั้งแต่ปี ๒๔๕๕
๒. จะเริ่มการใด ต้องปรึกษากับคลังในเรื่องเงินให้เห็นลู่ทางเสียก่อน

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ เรื่องเดียวกัน.

๓. การที่จะไปลงมือทำการลงขายหวังว่าในที่สุดคั้งก็ต้องจ่ายเงินนั้น เป็นอันต้องงดเพราะคั้งไม่มีเงินจะจ่ายได้

๔. การปรึกษหารื้อกับคั้งในเรื่องการตั้งตำแหน่งใหม่ หรือเพิ่มจำนวนคนหรือขึ้นอัตราเงินเดือนต้องเป็นไปโดยกวาดขัน

จะเห็นได้ว่าการเลิกหยวนเงินและบ่อนเบี้ยนี้อยู่ในระหว่างที่ประเทศกำลังตกอยู่ในภาวะสงครามพอดี ซึ่งย่อมหมายถึงว่าการเงินของประเทศจะต้องถูกกระทบกระเทือนเพิ่มขึ้นไปอีก แต่คามโครงการของกรมพระจันทบุรีนฤนาถดังกล่าวนี้ ไม่ปรากฏว่ารายได้ของแผ่นดินต้องกระทบกระเทือนไปเท่าไรนัก

การสถิติพยากรณ์และการพาณิชย์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริว่าการค้าขายทั้งภายในและภายนอกประเทศได้เจริญก้าวหน้าขึ้นเป็นลำดับ แต่ทางรัฐบาลยังมีโครงการในอันที่จะส่งเสริมการพาณิชย์และเศรษฐกิจของประเทศ ทรงพระราชดำริว่าควรมีเจ้าหน้าที่สำหรับดูแลรับผิดชอบในเรื่องการค้าขายและทำนุบำรุงการค้าขายของบ้านเมืองให้เจริญขึ้น โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ จัดการให้สำเร็จตามพระราชประสงค์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถจึงได้จัดตั้ง "กรมสถิติพยากรณ์" ขึ้นก่อนเป็นขั้นแรกสำหรับเก็บรวบรวมความรู้ต่าง ๆ ในทางการค้าขาย^๑ ซึ่งในการนี้ทางรัฐบาลได้จ้าง มีสเตอร์ เคเบอด จากประเทศอียิปต์มาดำเนินการ^๒

หลังจากตั้งกรมสถิติพยากรณ์ได้ ๕ เดือน กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ก็ได้กราบทูลเสนอให้ตั้งกรมพาณิชย์ขึ้นอีกกรมหนึ่งเพื่อดูแลค้าขาย คั้งคำกราบบังคมทูลว่า

^๑ หจข. ร.๒ค.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม ๒๔๕๘.

^๒ หจข. ร.๒ค.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๕ กันยายน ๒๔๕๗.

...บัดนี้ ท่างการในกรมสถิติพยากรณ์ได้ลงมือทำการมาเป็นเวลาชุลมุลแล้ว เห็น
ควยเกล้าฯว่าสมควรที่จะเพิ่มการพาณิชย์ขึ้นใค้อีกส่วนหนึ่ง จะไคลงมีอวางรูปการ
ที่จะดูแลบำรุงการค้าขายใหญ่เป็นไปแต่บัดนี้ แต่ควรเพิ่มเติมนามกรมสถิติพยากรณ์ขึ้น
อีกใหญ่กับท่างการที่เป็นอยู่ในกรมนั้น ให้เรียกนามว่า "กรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์"
...

ควยเหตุนี้ จึงทรงโปรดเกล้าฯให้ตั้งกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ขึ้น เมื่อวันที่ ๑
กัยายน ๒๔๕๕

กัยายน ๒๔๕๕

หน้าที่ของกรมพาณิชย์แลสถิติพยากรณ์ตามคำกราบบังคมทูลของกรมพระจันทรบุรี
นฤนาถมีคังนี้คือ^๓

๑. จัดตั้งสถิติพยากรณ์แลออกรายงานประจำปี กัจัดการนับคนโดยวิธีที่ใช้
กันอยู่ในประเทศใหญ่ในยุโรป

๒. ตั้ง Bureau สำหรับแนะนำการค้า

ตั้งแผนกการพาณิชย์มีหน้าที่พิจารณาการในเมื่อมีผู้ขอรองความอุดหนุนของ
รัฐบาลในการตั้งการค้าขาย ฤาหัตถกรรม ตัวอย่างแห่งกิจคังนี้คือ การที่ราษฎรขอให้
รับข้อฝ้ายในคณป็นนี้ เป็นต้น

๔. การฝึกสอนวิชาหัตถกรรม แลพาณิชย์

๕. จัดตั้งแผนกการสำหรับพิจารณาการค้ากิจการที่พึงจัดขึ้นในบ้านเมือง
โดยหลักแห่งวิชา

แลวิธีปฏิบัติการซึ่งประเทศอื่นได้จัดทำมาแล้ว กิจการเช่นนี้มีตัวอย่างคือ บรรดา
กิจการอันเป็นหน้าที่ของกระทรวงอื่นโดยตรง แต่เกี่ยวเนื่องในพาณิชย์ฤาซึ่งตองนิยม

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ กระทรวงเศรษฐการ, เรื่องเดิม, หน้า ๔๗.

^๓ หจข. ร.๒ค.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กกราบบังคมทูล พระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๕ พฤศจิกายน ๒๔๕๕.

ประโยชน์ของพาณิชย์เป็นใหญ่ เช่น การสร้างถนน แลรถไฟ การตั้งราคาค่าระวางรถไฟ การตั้งเก็บภาษี เป็นต้น

๖. การตั้งสหกรณ์ซึ่งเห็นด้วยเกล้าฯ^๑ ว่าเป็นของสำคัญของบ้านเมือง พระคำริของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ในเรื่องการตั้งสหกรณ์โดยย่อ คือ ทรงเห็นว่าถึงเวลาที่เมืองไทยควรริเริ่มการสหกรณ์ได้ เพราะเมืองอื่นที่มีพลเมืองเท่ากับประเทศไทยก็ได้จัดทำจนเป็นประโยชน์มากแล้ว การสหกรณ์นี้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การตั้งคลังสำหรับชาติ ถ้าหากสหกรณ์คองมุงหมายเอาการจำแนกทุนไปเกื้อหนุนการพาณิชย์ในเมืองเป็นใหญ่ ไม่ใช่การซื้อขายเงินกับต่างประเทศ เมื่อความมุงหมายของคลังสำหรับชาติมีอยู่ดังนี้แล้วไม่มีสหกรณ์ในหมู่ประชาชนช่วยอุดหนุนการจำแนกทุนไปในเมืองย่อมขาดแคลน ขอสำคัญ คือ การสหกรณ์นี้ถ้าแม่จัดให้ใครระเบียบดีแล้วเป็นการประกันการกู้ยืมอันแน่นแฟ้นหาอื่นเปรียบมิได้ เพราะฉะนั้น สหกรณ์แม่เพื่อประโยชน์ของการคลังสำหรับชาติอันเคียวก็ควรเริ่มจัดได้แล้ว แต่สหกรณ์ยังมีประโยชน์ซึ่งเป็นของคนโดยตรงอีกอย่างหนึ่ง คือ การให้ทุนแก่ราษฎรทั่ว ๆ ไป ซึ่งส่วนใหญ่ต้องกู้ยืมด้วยควรเสียดอกเบี้ยแพง ทำให้ราษฎรที่ไม่มีทุนจำต้องเลิกการทำมาหากินไปเสีย การมีสหกรณ์ยอมให้โอกาสแก่ราษฎรในการกู้ยืมเงินจากคลังสำหรับชาติได้โดยการเสียดอกเบี้ยน้อย การทำมาหากินก็จะได้ขยายออกไป ทำให้บังเกิดความมั่งคั่งยิ่งขึ้น เป็นเหตุให้สถิติด้านการพาณิชย์ของเมืองไทยสูงขึ้นตามลำดับด้วย

การจัดตั้งสหกรณ์ตามพระคำรินี้ได้จัดตั้งขึ้นที่มณฑลพิษณุโลก เป็นอันฉบับแรก^๒ ซึ่งผลแห่งพระคำรินี้ได้บังเกิดผลดีแก่ราษฎร เป็นอันมาก

^๑ เรื่องเดียวกัน.

^๒ หจช. ร.๒ค.๑๖/๒ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๔ พฤศจิกายน ๒๔๕๕.

กรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ดำเนินงานในด้านการค้าขายมาได้ ๕ ปี ถึง พ.ศ. ๒๔๖๓ ในระยะนั้นปรากฏว่า การค้าขายระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ ได้เจริญยิ่งขึ้นเป็นลำดับ ประจวบกับเป็นเวลาที่นานาชาติต่างก็พยายามแข่งขันแสวงหา ความเจริญในการค้าขายเพื่อความมั่นคงถาวรแห่งเศรษฐกิจของประเทศตน พระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า สมัยนั้นเป็นสมัยที่ทุก ๆ ประเทศ ในโลกพากันมุ่งแสวงหาความเจริญแห่งการพาณิชย์ของตน โดยวิธีส่งเสริมเกื้อหนุนผลิต ผลอันเกิดจากเกษตรกรรม อุตสาหกรรม ของประธาณราษฎรให้มีปริมาณทวียิ่งขึ้น และ ต่างก็ขยายพาณิชย์กิจโดยแสวงหาตลาดเพื่อจำหน่ายผลิตผลนั้น ๆ ประเทศไทยจึงควรริบ เร่งบำรุงเกษตรกรรม อุตสาหกรรม และพาณิชย์กรรม อันจะนำมาซึ่งความเจริญแห่ง เศรษฐกิจของประเทศ เช่นเดียวกับประเทศอื่น ๆ ทั้งปวง ขณะนั้นหน่วยราชการซึ่งมี หน้าที่เกื้อหนุนการพาณิชย์ รัฐบาลได้แยกย้ายแต่งตั้งไว้ในกระทรวงต่าง ๆ หลายกระทรวง ความหมวดแห่งราชการ ซึ่งเจ้าหน้าที่เหล่านั้น ยอมดำเนินการไปตามหน้าที่โดยเฉพาะและ ยังให้มีหน่วยราชการส่วนกลางสำหรับบังคับบัญชา และรวบรวมนโยบายทางการค้าและ เศรษฐกิจให้มีความมุ่งหมายเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพื่อจัดงานที่เกี่ยวกับการบำรุงการ พาณิชย์ของแต่ละหน่วยงานให้ประสานเป็นแนวเดียวกันไม่ถึงเวลาที่จะจัดตั้งหน่วยราชการ ดังกล่าวนั้นขึ้นได้แล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้ง "สภาเผยแผ่พาณิชย์" ขึ้น และให้ยกกรมพาณิชย์และสถิติพยากรณ์ขึ้นเป็นกระทรวง แต่อยู่ในบังคับบัญชาของสภา เผยแผ่พาณิชย์ (Commercial Development Board) เรียกว่า กระทรวงพาณิชย์ เมื่อ ๒๐ สิงหาคม ๒๔๖๓^๑

หน้าที่ของสภาเผยแผ่พาณิชย์ตามโครงการของกรมพระจันทบุรีนฤนาถ คือ^๒

๑. จัดการชลประทานเพื่อประโยชน์ในการกสิกรรม

^๑ หจข. ร.๒๓.๑๖.๑/๕ ประกาศพระบรมราชโองการ ตั้งสภาเผยแผ่พาณิชย์.

^๒ หจข. ร.๒๓.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กรามบังคมทูล พระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๔๖๓.

๕. รวบรวมความรู้และแนะนำประชาชนในการรกรกสิกรรม ในการรักษาปศุสัตว์ และอื่น ๆ

๓. สร้างและรักษา รถไฟ ถนน ทางน้ำ อันเป็นทางคมนาคม เพื่อจะได้นำสินค้าไปมาได้สะดวกทั่วราชอาณาจักร

๔. ทาตลาดจำหน่ายสินค้า และจัดจูงราษฎรให้ประกอบการพาณิชย์ประเภทต่าง ๆ

๕. พิจารณาการเก็บภาษีอากรให้เป็นไปในทางเกื้อกูลแก่การพาณิชย์

๖. อุดหนุนราษฎรให้ได้มีทุนของตนเอง เพื่อจะได้ประกอบการค้าให้มีกำไรมากขึ้น

๗. จัดหาทุนสำหรับกระทำการที่เป็นสาธารณประโยชน์ในทางพาณิชย์

จะเห็นได้ว่าการดำเนินงานของกระทรวงพาณิชย์เป็นไปตามแบบที่ประเทศตะวันตกทำกัน ซึ่งการดำเนินงานทั้งหมดนี้กรมพระจันทบุรีนฤนาถได้วางระเบียบการไว้ทำนองสภาการพาณิชย์ (Board of Trade) ของประเทศอังกฤษ^๑

ในการดำเนินงานของกระทรวงพาณิชย์นี้บางแผนยังต้องใจที่ปรึกษาชาวต่างประเทศมาช่วยอยู่ กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงเห็นว่าสมควรที่จะฝึกหัดคนไทยให้เข้าดำเนินการแทน จึงได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตส่งนักเรียนไปศึกษาทางด้านเคมีสตรีและโบทานี (การแยกธาตุ และ พฤกษศาสตร์) เป็นจำนวน ๕ คน โดยเริ่มส่งปีละ ๑ หรือ ๒ คน เป็นต้นไป ในปีแรกของการตั้งกระทรวงพาณิชย์นี้ โกลิโอน นายประจำวบบุนนาค (บุตรพระยาสุริยานุวัตร) จากกระทรวงต่างประเทศ มาเป็นนักเรียนของกระทรวงพาณิชย์ เรียนวิชาเคมีสตรี ในมหาวิทยาลัยสวิสเซอร์แลนด์^๒

^๑ หจข. ร.๖ค.๑๖/๑ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๕๕ กันยายน ๒๔๖๔.

^๒ หจข. ร.๖ค.๑๖/๕ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ กกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๓๑ สิงหาคม ๒๔๖๓.

เมื่อได้ตั้งกระทรวงพาณิชย์ขึ้น กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้แสดงความมุ่งมั่นกับบัญชาราชการในกระทรวงพาณิชย์ด้วย จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๖๕ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์แต่เพียงตำแหน่งเดียว หลังจากที่ไดทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติอยู่ถึง ๑๕ ปี

แม้ว่ากรมพระจันทบุรีนฤนาถ จะมีได้เรียนมาทางกานการคลังและการพาณิชย์ แต่พระองค์ก็ได้พยายามศึกษาหาความรู้ทางด้านนี้อยู่ตลอดเวลาที่ทรงบังคับบัญชางานด้านนี้อยู่ ได้ทรงจัดการทางกานการคลัง และการพาณิชย์อย่างจริงจัง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเป็นรัชสมัยที่งานราชการกระทรวงพระคลังและกระทรวงพาณิชย์เจริญรุดหน้าอย่างรวดเร็ว แม้ในขณะที่เกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ ซึ่งย่อมมีผลกระทบกระเทือนถึงการค้าขายในทุกประเทศ แต่พระองค์ได้ทรงพิจารณาแก้ไขได้ด้วยพระปรีชาสามารถ

พระยาโกมารกุลมนตรี เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในรัชกาลที่ ๗ ได้สละชีพระเกียรติคุณของพระองค์ไว้ว่า

...พระเจ้าพี่ยาเธอพระองค์นี้ ในทางความคิดพระองค์เป็นผู้ทรงเห็นการณ์ไกล ความคิดกว้างและลึกซึ้งไม่ว่าจะทางกิจการใดๆ ทรงถือประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง และมั่นอยู่ในหลักการ ในทางความรู้ พระองค์เป็นผู้ทรงแสวงหาความรู้ อยู่เสมอ ทรงอ่านมาก และเชี่ยวชาญในวิชาการคลัง...

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมพระจันทบุรีนฤนาถทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรี

พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถประจวบถึงกับต้องเสด็จไปรักษาพระองค์ยังกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส ได้รักษาพระองค์อยู่ที่นั่นจนสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน ๒๔๗๔ รวมพระชนมายุได้ ๕๕ พรรษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

พระราชประวัติและการศึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๔ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารคาสลับ ประสูติ ณ วันพุธ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีจอ ฉศก จ.ศ. ๑๒๓๖ ตรงกับวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๑๙^๑

เมื่อมีพระชนมายุได้พอสมควร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเข้าศึกษาวิชาภาษาไทยเป็นครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อได้ทรงผ่านการศึกษาภาษาไทยเป็นเบื้องต้นแล้ว ได้ทรงโปรดฯ ให้เข้าศึกษาภาษาอังกฤษชั้นต้นในสำนักกรมสามิ และใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ทรงเข้าศึกษาภาษาไทยอยู่ในสำนักพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) เปรียญ^๒

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อวันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปพระราชทานรางวัลนักเรียนในงานประจำปีที่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแล้วเสด็จเที่ยวทอดพระเนตรในโรงเรียนทั่วไป ทรงพอพระราชหฤทัยในความเจริญของโรงเรียนนั้นมาก ก่อนจะเสด็จพระราชดำเนินกลับได้ทรงปรึกษากับพระเจ้าอนงยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร ซึ่งได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้ทรงจัดโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบว่า พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ชายที่พระชันษาถึงขนาดเข้าโรงเรียนในขณะนั้นมี ๔ พระองค์ คือ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระองค์เจ้าประวิตรวิมลนคม และพระองค์เจ้าจิรประวิตวรเดช ให้จัดการรับไปเข้าเรียนในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบด้วย

^๑ราชสกุลวงศ์, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๕), หน้า ๗๕.

^๒พระยาโอวาทวรกิจ เป็นอาจารย์ใหญ่ฝ่ายอักษรวิธี ของโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเป็นคนแรก ตอนนั้นยังมียศเป็นหลวงโอวาทวรกิจ.

พระองค์เจ้าดิศวรกุมารไต่ทรงจัดให้พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์นั้นเรียนรวมกันเป็นพิเศษต่างหากจากนักเรียนอื่น และโปรดให้หม่าป๋ัน (เจ้าพระยายมราช, ปั้น สุขุม) เป็นครูผู้สอน^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไต่ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ว่าบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอเมื่อเจริญพระชันษาโสกันต์แล้วจะโปรดฯ ให้ไปศึกษาวิชาความรู้ถึงทวีปยุโรปทุกพระองค์ คั้งนั้น ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ ไต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระราชพิธีโสกันต์พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๓ พระองค์ก่อน คือ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ และพระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช ส่วนพระองค์เจ้าประวัติวรวัธโนคนั้น เลื่อนมาโสกันต์ในปี ๒๔๒๘ เพราะพระชันษาอยู่ในเขต ๑๐ พรรษา ชัดแก่ประเพณีโสกันต์^๒

ครั้นทำพิธีโสกันต์แล้วก็ไต่โปรดให้พระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ผนวชเป็นสามเณร

ใน พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไต่โปรดฯ ให้ส่งพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์นี้ไปศึกษา ณ ประเทศอังกฤษ นับเป็นพระราชโอรสรุ่นแรกที้ออกไปศึกษาต่างประเทศ โดยให้พระยาไชยสุรินทร์ (ม.ร.ว. เทวหนึ่ง กิริวงค์) และหมอวิลเลียม กาวาน เป็นผู้พาไปส่งยังพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ อัครราชทูตสยามประจำกรุงลอนดอน ซึ่งจะเป็นพระบูรณูปการแลคานความ เป็นอยู่และการศึกษาต่อไป สำหรับในคานการเรียนนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชโองการว่า ให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ และพระองค์เจ้าประวัติวรเดช เสด็จไปศึกษาที่กรุงเอเคินเบอเวอ โดยมอบให้หมอกาวานเป็นผู้จัดการตรวจ

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร อดิศัยโรจนการุณย์, ประวัติเจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) (พระนคร : องค์การคานของคุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๕๕.

^๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร อดิศัยโรจนการุณย์, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช, (พระนคร : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, ๒๕๑๖), หน้า ๓.

ตรารักษา ส่วนพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ และพระองค์เจ้าประวิตร-
 วัฒนคอมให้เสด็จอยู่เล่าเรียนที่กรุงลอนดอน โดยให้อยู่ในความดูแลของกรมหมื่นนเรศวร-
 ฤทธิ์^๑

ผู้ที่ตามเสด็จพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ไปคราวนี้ นอกจากพระยา
 ไชยสุนทรและหมอกาแวนแล้ว ก็ยังมีเจ้าพระยามรราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งตอนนั้นมียศเป็น
 ขุนวิจิตรวรสาส์น ออกไปเป็นครูสอนหนังสือไทยพระเจ้าลูกยาเธอที่ทรงศึกษาอยู่ที่กรุง
 ลอนดอน และหม่อมเจ้าเพิ่มในกรมหมื่นภูมินทรภักดี เป็นครูสอนหนังสือไทยพระเจ้าลูกยาเธอ
 ที่ทรงศึกษาอยู่ที่สกอตแลนด์^๒ ทั้งนี้เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 เกรงไปว่าพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์จะลืมหนังสือไทยเสีย เพราะได้ศึกษาหนังสือ
 ไทยในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบได้เพียงปีเดียวเท่านั้น

การเล่าเรียนของพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ ในชั้นนี้ก็เพียงจำ
 ครุมาสอนที่บ้านเท่านั้น โดยจำครูอังกฤษมาถวายการสอนครั้งวัน และครูไทยที่ตามเสด็จ
 ออกไปถวายถวายการสอนอีกครั้งวัน

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย จะฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี
 ได้เชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปช่วยงาน แต่พระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจเสด็จพระราชดำเนินไปได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระ
 เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศเสด็จ
 ไปแทนพระองค์ เมื่อเสด็จประทับอยู่ที่กรุงลอนดอน ทรงทราบว่าพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔
 พระองค์ไม่สบายพระทัยควยคิดถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถและพระญาติวงศ์ ทรงส่งสาร
 และทรงคำริเห็นว่าการเล่าเรียนในชั้นนี้เป็นแต่จำครุมาสอนที่บ้าน หากจะเสด็จกลับ

^๑ หจร. สมุดพิเศษ เล่ม ๑๖, พระเจ้านองยาเธอกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ
 ถึง พระยาไชยสุนทร และหมอกาแวน, หน้า ๕๕ - ๑๐๐.

^๒ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๖, เรื่องเดิม, หน้า ๖.

กรุงเทพฯ ให้ครูมาช่วยก็จะไม่เสียการเรียน จึงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เजाอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต เมื่อกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ
 เสร็จราชการในยุโรปจึงทรงนำพระเจ้านุภยาเชอทั้ง ๔ พระองค์เสด็จกลับกรุงเทพฯ
 โดยผ่านทวีปอเมริกา และประเทศญี่ปุ่น มาถึงกรุงเทพฯ แล้วพระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
 เกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านุภยาเชอทั้ง ๔ พระองค์เข้าเรียนต่อที่โรงเรียน
 พระตำหนักสวนกุหลาบ โดยให้อยู่ในความรับผิดชอบของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การศึกษาตอนนี้แบ่งเวลาให้ครูอังกฤษสอนครึ่งวัน เจ้าพระยา
 ยมราชสอนครึ่งวัน^๑

ครั้นถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด
 เกล้าฯ ให้พลเรือตรี พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งในเวลานั้นเป็น
 ตำแหน่งผู้ช่วยบัญชาการทหารเรือ เสด็จตรวจการในยุโรปนำพระเจ้านุภยาเชอทั้ง ๔
 พระองค์กลับไปส่งยังประเทศอังกฤษด้วย การเสด็จไปครั้งนี้ได้เสด็จไปทางประเทศมา
 และอินเดีย แล้วลงเรือที่เมืองบอมเบไปยุโรป เป็นประโยชน์แก่พระเจ้านุภยาเชอได้
 ทอดพระเนตรเห็นบ้านเมืองของชนชาติต่าง ๆ หลายเมือง เมื่อเสด็จถึงประเทศอังกฤษ
 พระเจ้านุภยาเชอพระองค์เจ้าวิพัฒน์ศักดิ์ ไททรงเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมอังกฤษ
 ในกรุงลอนดอน ๓ ปี^๒ เมื่อสำเร็จการศึกษาชั้นมัธยมแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงเลือกศึกษาวิชาการฝ่ายพลเรือน พระองค์ทรง
 เลือกศึกษาวิชากฎหมาย ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นผู้แทน
 พระองค์เสด็จไปเยี่ยมตอบแกรนดยุกซาเรวิช รัชทายาทประเทศรัสเซีย (ต่อมาได้
 เสวยราชย์ทรงพระนามว่าพระเจ้าซาร์นิโคลาส ที่ ๒) เพื่อถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^๒ พจนานุกรม, "พระเจ้านุภยาเชอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, "บทบันทึก",
 (เล่มที่ ๒๘, ตอน ๒, ๒๕๑๕), ๒๖๐.

มหาจักรีบรมราชวงศ์ และเพื่อกิจการอื่นบ้างอีกหลายอย่าง นอกจากนี้ทรงมอบให้
พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ไปเข้าวิทยาลัยไครสต์เชิร์ช แห่งมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด^๑
เมื่อทรงเข้าศึกษา ไครทรงพระอุศลาหะเอาพระทัยใส่เป็นอย่างมาก ในที่สุดทรงสอบได้
ไครตามหลักสูตรปริญญา บี. เอ. ของมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ดแล้วจึงเสด็จกลับประเทศไทย

บทบาทของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ในการปรับปรุงประเทศ
งานปรับปรุงคานกฎหมายและกิจการศาล

ในตอนต้นรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการทาง
คานกระบวนการยุติธรรมยังอยู่ในลักษณะที่ล่าช้ามาก เพราะต้องประสบปัญหาใหญ่
หลายปัญหา กล่าวคือ วิธีพิจารณาคดีวิปริต ผู้พิพากษาถิ่นสินบาคาคาสินบน คดีความล่าช้า
และค้างการพิจารณาในศาลเป็นจำนวนมาก และการลงโทษก็เข้มโหด นอกจากนั้น
งานปรับปรุงทางคานกฎหมายให้ทันสมัยเป็นที่ยอมรับของอารยประเทศเพื่อเรียกธงสิทธิ
สภาพนอกอาณาเขตให้กลับคืนมาก็เป็นงานที่จะต้องทำอย่างเร่งด่วน แต่การแก้ไขวิกฤตการณ์
เหล่านี้มีอำนาจจัดให้ได้ในฉับพลันทันใด เพราะชาคนมีความรู้ความสามารถทางคานกฎหมาย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงหนักพระทัยในเรื่องนี้มาก พระองค์ทรง
มีพระราชอาธิบายเรื่องนี้หลังจากเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วว่า

...การตำแหน่งยุติธรรมในเมืองไทยนี้ เปรียบเหมือนเรือกำปั่นที่ถูกเพรียงและ
ปลวกกินผุโทรมทั้งลำ แต่ก่อนทำมานั้นเหมือนเรือแห่งใดก็ เขาไม่ถามอุคยาแต่เฉพาะ
ที่ตรงรั้วนั้น ที่อื่นก็โทรมลงไปอีก ครั้นชานานเขาก็ยิ่งชำรุดหนักลงทั้งลำ เป็นเวลา
สมควรที่จะต้องตั้งกงขึ้นกระคานใหม่ให้เป็นของมั่นคงถาวรสืบไป และเป็นการสำคัญ
ยิ่งใหญที่จะต้องรีบจัดการโดยเร็ว หากไม่ก็จะจมลง ควบยุบไปเหมือนเรือกำปั่น
ที่ชำรุดเหลือที่จะเยียวยาจนต้องจมลงฉนั้น...^๒

^๑ สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๕ - ๓๐.

^๒ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นการจัดการเปลี่ยนแปลง
ราชการแผ่นดิน ร.ศ. ๑๐๓ และพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชอาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน, (พระนคร : โรงพิมพ์
กรมสรรพสามิต, ๒๕๑๐), หน้า ๘๕.

กิจการของศาลไทยตามที่เป็นมาในสมัยก่อนนั้นยังไม่มีกรมกระทรวงใดทำหน้าที่
ตุลาการพิจารณาพิพากษาคดีความใดโดยเฉพาะ ผู้มีหน้าที่พิจารณาคดีขึ้นอยู่กับกรมกระทรวง
ต่าง ๆ เช่น

...ศาลหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย ศาลหัวเมืองฝ่ายใต้ขึ้นอยู่กับ
ในกระทรวงกลาโหม และศาลหัวเมืองที่ขึ้นอยู่กับกรมท่าก็มีอีก และศาลนครบาล
ในกรุงเทพฯ ขึ้นอยู่ในกรมเมือง ศาลหัวเมืองที่ขึ้นอยู่กับมหาดไทยก็ตั้งในกลาโหม
ก็ตั้ง กรมท่าก็ตั้ง ใต้วางทั้งความแพ่งและความอาญา แต่ศาลที่ตั้งขึ้นในกรมเมืองที่เรียก
ว่าศาลในกรมพระนครบาลนั้นใต้วางแก่ในความอาญายุวกเดียว ความแพ่งมีศาลที่
เรียกชื่อว่าศาลแพ่งกลาง และศาลแพ่งเกษมเป็นเจ้าหน้าที่ชำระ ศาลแพ่งกลาง
แพ่งเกษมทั้ง ๒ ศาล หากขึ้นอยู่กับกระทรวงใดไม่ ฝ่ายกระทรวงมหาดไทยและกระทรวง
กลาโหม กรมท่าก็มีศาลในกรุงเทพฯ คอย คอบเนื่องกับศาลในหัวเมืองรับความที่ศาล
หัวเมืองส่งขึ้นมา นอกจากนี้ที่ไกลลงมาแล้วยังมีศาลที่ตั้งขึ้นกรมท่าชำระความต่าง
ประเทศอีก และศาลกรมหลวงชำระความเรื่องที่ดิน และศาลในกรมพระคลังมหาสมบัติ
ชำระความภาษีอากรและหนี้หลวง นอกจากนี้ก็ยังมีศาลราชตระกูล ศาลกรมวัง
ศาลกรมสุวิชัย ศาลที่เป็นศาลธรรมดาในกรุงเทพฯ ในครั้งนั้นก็คือ ศาลนครบาล
ศาลกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงกลาโหม กรมท่าและศาลแพ่งกลาง ศาลแพ่ง
เกษม คือเป็นศาลที่ชำระความโจรกรรมที่เกิดขึ้นตามธรรมดา และความแพ่งที่ราษฎร
เป็นกัน...

เมื่อเกิดมีคดีฟ้องร้องขึ้นต้องยื่นฟ้องกรมรับฟ้อง นอกจากการยื่นฟ้องต่อกรม
รับฟ้องแล้ว เจ้านายบางพระองค์ก็ยังทรงช่วยรับเป็นพระอัยการรับฟ้องของคู่ความ
ไว้พิจารณา เมื่อรับฟ้องของคู่ความไว้แล้วก็นำเสนออุทธรณ์ ซึ่งเป็นอีกกรมหนึ่งต่างหาก
หลังจากอุทธรณ์ตรวจว่าเป็นการยื่นฟ้องที่ถูกต้องด้วยเหตุผลแล้ว กรมรับฟ้องจึงจะจัดการ
จ่ายเรื่องราวขึ้นไปตามกระทรวง แล้วแต่คดีจะอยู่ในขอบเขตอำนาจของกระทรวงใด
เพื่อให้ศาลในกระทรวงนั้นทำหน้าที่พิจารณาชำระความ ด้วยวิธีดังกล่าวนี้การพิจารณาพิพากษา

* กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, พระราชบัญญัติราชบุรี, (พระนคร : ไม่ปรากฏ
สถานที่พิมพ์, ๒๔๔๔); หน้า ๑๕๑ - ๑๕๒.

คดีของศาล จึงยังพัวพันเกี่ยวข้องกับทางฝ่ายบริหาร อำนาจและหน้าที่ตุลาการไม่
 ไต่แยกจากตุลาการให้ขาดตอนไป การพิจารณาคดีความแทนทั้งหมดมีเจ้าหน้าที่ฝ่ายตุลาการ
 เข้าเกี่ยวข้องควยเสมอ ซึ่งผิดกับหลักกฎหมายที่มีว่าการใช้กฎหมายให้เป็นหน้าที่ของ
 ตุลาการจะพิจารณาพิพากษา การที่ยอมให้ฝ่ายตุลาการ เข้าเกี่ยวข้องเป็นตัวยึดอยู่ด้วยนั้น
 ย่อมทำให้การพิจารณาความไม่ดำเนินไปตามควร^๑

ควยเหตุนี้เองพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริ
 ว่าควรมีกระทรวงหนึ่งจัดการรับผิดชอบเกี่ยวกับงานศาลยุติธรรมโดยเฉพาะแต่ผู้เดียว
 เพื่อจะไต่รวบรวมศาลต่าง ๆ ที่ใดกระจัดกระจายอยู่ตามกรมกระทรวงต่าง ๆ เข้าไว้
 เป็นปึกแผ่นจึงทรงมีพระบรมราชโองการออกประกาศตั้งกระทรวงยุติธรรมนั้นเมื่อวันที่
 ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๐ (๒๔๓๔)^๒ มีเสนาบดีเป็นประธานเพื่อจะได้แก้ไขการขัดข้อง
 ในคดีและรับผิดชอบให้การพิจารณาพิพากษาเป็นไปโดยสะดวกและยุติธรรม แต่หน้าที่นี้
 แยกออกเป็นแผนกหนึ่งต่างหากจากการพิจารณาพิพากษาคดีซึ่งเป็นอำนาจของศาลโดย
 เฉพาะ เสนาบดีจะพิจารณาพิพากษาเองไม่ได้ เมื่อตั้งกระทรวงยุติธรรมขึ้นแล้ว สรรพคดี
 ที่พิจารณาอยู่ในกรมกระทรวงต่าง ๆ ได้ยกมารวมอยู่ในศาลสถิตยุติธรรมที่ตั้งขึ้นใหม่เป็น
 ชั้น ๆ ภายในกรอบของกระทรวงยุติธรรม ผู้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีพระองค์แรก คือ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ^๓ (กรมพระสวัสดิวัฒนวิศิษฐ์) ทรงเข้า

^๑พระยานิติศาสตร์ไพศาล, ตำนานศาล, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์
 ๒๔๖๒), หน้า ๘.

^๒หลวงจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ, เรื่องของเจ้าพระยามหินทร (ลออ ไกรภูมิ),
 (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหินทร (ลออ ไกรภูมิ), ๑๕ พ.ย. ๒๔๘๕)
 หน้า ๔๗.

^๓ทรงเป็นนักเรียนไทยรุ่นแรกที่ได้ส่งไปศึกษาต่อในประเทศอังกฤษ พระองค์
 ท่านได้ไปเรียนกฎหมายประจำอยู่ที่สำนักเบเลียด (Balliol College) ซึ่งเป็นสำนัก
 ศึกษาที่มีชื่อเสียงทางวิชาการยิ่งกว่าสำนักอื่น ๆ ในมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด.

รับตำแหน่งเมื่อ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๑^๑

แม้กระทรวงยุติธรรมจะไต่ตั้งขึ้นแล้วแต่กิจการทางด้านกฎหมายและการศาลก็ยังไม่เจริญก้าวหน้าไปได้อย่างรวดเร็ว ดังนั้น เมื่อพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เสด็จกลับมายังประเทศไทยแล้วก็ได้เป็นกำลังสำคัญในการปรับปรุงกฎหมายและกิจการศาลให้เป็นระเบียบแบบแผนตามแบบประเทศในยุโรป

งานทางด้าน การปรับปรุงกฎหมายและกิจการศาลของพระองค์มีดังนี้

การจัดการศาลหัวเมือง

เมื่อพระองค์เสด็จกลับมากรุงเทพฯ ใหม่ ๆ นั้นทรงเข้ารับราชการในกรมราชเลขาธุการ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี ในตอนนี้พระองค์ได้ทรงใช้เวลาศึกษากฎหมายไทย เนื่องจากการที่เสด็จไปต่างประเทศเสียแต่ยังทรงพระเยาว์ มิได้ทราบเกี่ยวกับกฎหมายไทย พระองค์จึงเริ่มศึกษากฎหมายไทยอย่างจริงจังในสมัยนั้นตำรับตำราหายาก ในการค้นคว้ากฎหมายและแบบอย่างคำพิพากษากฎีกาได้อาศัยจากกรมราชเลขาธุการฝ่ายกฤษฎีกา และได้ขุ่นหลวงพระยาไกรสี (เปล่ง เวการะ) เป็นพระอาจารย์สอนกฎหมายไทย กับได้เจ้าพระยามหิธร (ลอด ไกรฤกษ์) เป็นผู้ถวายความสะดวกในการค้นคว้ากฎหมายไทย

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็ก เพื่อสอนความรู้เบื้องต้นสำหรับผู้เข้ารับราชการพลเรือนในกระทรวงต่าง ๆ เนื่องจากอธิบดีผู้จัดการโรงเรียนเป็นตำแหน่งอิสระต่างหากจากกระทรวงต่าง ๆ และจะต้องเป็นผู้ทรงเกียรติคุณในทางวิชาการ เป็นที่นับถือของผู้คนจึงจะจัดการได้สะดวก จึงทรงพระราชดำริจะโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงเป็นอธิบดีโรงเรียนมหาดเล็ก แต่พระองค์กราบบังคมทูลว่า ได้ทรงศึกษาวิชานิติศาสตร์เป็นสำคัญ สมควรจะรับราชการทางฝ่ายตุลาการ พระประสงค์ที่จะทรงรับราชการฝ่ายตุลาการก็พอ

^๑หลวงจักรปาณีศรีวิสุทธิ, เรื่องเดิม, หน้า ๔๘.

ใ้หมายกับพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่จะได้จัดการแก้ไขระเบียบศาลยุติธรรมอยู่ภายใน เพราะทรงพระราชดำริว่ากระทรวงยุติธรรมเวลานั้นยังมีบัญชาการศาลในกรุงเทพฯ ไม่สามารถจะรับบัญชาการศาลยุติธรรมได้ทั่วพระราชอาณาเขตศาลยุติธรรมตามหัวเมือง คงขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยตามประเพณีเดิม หากจะรอการจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมืองไว้จนกระทรวงยุติธรรมสามารถรับศาลหัวเมืองได้ จะเป็นเวลาช้านานไป สมควรจะลงมือจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมืองไปพร้อมกันด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งข้าหลวงพิเศษสำหรับจัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลยุติธรรมสำหรับหัวเมืองขึ้นเมื่อวันที่ ๒๑ กันยายน ร.ศ. ๑๑๕ (๒๔๓๕) ให้พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงเป็นสถานนายก ขุนหลวงพระยาไกรสี (แปลงเวการะ) กับ มิสเตอร์ อาร์ เอ เกิกปาศริก เป็นข้าหลวงพิเศษประจำการ ให้ทำการพร้อมด้วยข้าหลวงพิเศษอีก ๒ นาย คือ ผู้เป็นเทศาภิบาลประจำมณฑล กับ ผู้รักษาเมืองใดเมืองหนึ่ง ในมณฑลที่ข้าหลวงพิเศษประจำการจะได้ตั้งทำการในเวลานั้น เพื่อให้จัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลหัวเมืองทั้งปวงให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

หน้าที่ของกองข้าหลวงพิเศษประจำการนี้มีอยู่ ๒ ประการ คือ

๑. ดิจจัดการตั้งศาลยุติธรรมขึ้นในหัวเมืองทั้งปวงให้ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน
๒. ดิจสะสางล้างคดีความซึ่งค้างอยู่ให้หมดสิ้นไปตามที่เห็นเป็นทางดีที่สุดที่จะกระทำได้อ

สำหรับกาจัดการศาลหัวเมืองนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดที่มณฑลกรุงเก่าก่อนตามคำกราบบังคมทูลของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยร่วมกับข้าหลวงพิเศษในท้องที่อีก ๒ คน คือ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า และพระยาชัยวิชิต (นาค ณ ปณฺฑเพชร) ผู้รักษากรุงเก่า งานขึ้นแรกที่ข้าหลวงพิเศษประจำการเริ่มลงมือทำการก่อนคือ การชำระสะสางคดีความที่ค้างอยู่ให้หมดสิ้นไป

ซึ่งมีคดีความที่ค้างอยู่ทั้งหมดถึง ๑๒๓ เรื่อง ซึ่งก็ได้ตัดสินความไปจนเรียบร้อย

ในการชำระสะสางคดีในศาลมณฑลกรุงเก่านี้ ข้าหลวงพิเศษประจำการทั้ง ๓ ท่านได้กล่าวถึงความไม่เรียบร้อยของศาลนี้สรุปได้ว่า

๑. เจ้าพนักงานที่เกี่ยวข้องกับการชำระคดีหลายคนได้รับผลประโยชน์เป็น สิ่งของบ้าง เป็นตัวเงินบ้างจากลูกความ ซึ่งมีผู้พิพากษา ๕ คน ผู้คุม ๒ คน ที่ต้องหารว่า รับสินบน

๒. นักโทษชาย และนักโทษหญิง ต้องขังอยู่ในห้อง เดียวกันอันไม่เป็นการ สมควร

๓. การที่คดีความค้างคายนั้นสาเหตุประการหนึ่งคือ จำนวนความหาย ที่เป็น เช่นนี้เพราะผู้พิพากษาคฤหากรในหัวเมืองมิได้ขึ้นอยู่กับกระทรวงยุติธรรม แต่อยู่ในบังคับบัญชาของผู้รักษาเมือง เมื่อผู้รักษาเมืองออกจากตำแหน่งหรือ เลื่อนยศไปอยู่ตำแหน่งอื่น แล้ว ก็มักจะเก็บเอาบรรดาหนังสือราชการทั้งปวงกับจำนวนความที่เกิดขึ้นในสมัยของตน ไปเสียด้วย

๔. มีจำเลยจำนวนไม่น้อยที่ต้องจำใจให้การรับสารภาพ เนื่องจากทนถูก ฝืนตามจารีตนครบาลไม่ได้ ซึ่งในข้อนี้ข้าหลวงพิเศษประจำการกราบทูลให้ตรากฎหมาย ขึ้นใหม่โดยให้ยกเลิกจารีตนครบาลเสีย

ในการตัดสินคดีความนี้ ข้าหลวงพิเศษประจำการอันมีพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นสภานายกได้ทำการตัดสินคดีความตามวิธีการสมัยใหม่ซึ่งใช้กันอยู่ในอารยประเทศ ทั่วไป คือ

...เมื่ออ่านคำให้การแล้ว ข้าหลวงพิเศษก็ซักถามจำเลยต่อไป ถ้าจำเลยรับสมจริง ความขอหาแล้ว แท้จริงก็รับบอช ๆ กวามนี้ผู้ใดคนหนึ่งมุ่งหมาย ข้าหลวงพิเศษก็ตัดสิน ลงโทษทันทีไม่คงพิจารณาต่อไปอีก ถ้าจำเลยปฏิเสธขอหาแล้ว ข้าหลวงพิเศษก็อ่าน

๑ หจข. ร.๕๖.๔/๕ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์, ขุนหลวงพระไกรสี และ มิสเตอร์เก็ก ปาตริก กราบทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๒๗ พ.ย. ร.ศ. ๑๑๕.

คำพยานที่ไต่สืบไว้แต่ก่อนต่อไป คำพยานที่ไต่สืบไว้แล้ว ไซ้มีนักชาคคกบทุกพระองค์มิได้
 เคารพบริบูรณ์ความประเค่นขอหาโดยมาก ชาหลวงพิเศษของพึ่งคำพยานใหม่ต่อไป
 ไทเรียกพยานมาสืบใหม่อีกตามวิธีในพระราชบัญญัติลักษณะพยาน ร.ศ. ๑๑๓
 ชาหลวงพิเศษคนหนึ่งคอยจดหมายบันทึกการพิจารณาและคำให้การของพยาน เมื่อ
 เสร็จการพิจารณาแล้วก็คัดสำเนาในทันที คำคัดสำเนานี้กล่าวความโดยย่อขอแต่ให้คุณอัน
 เป็นไคมาลงความวินิจฉัยเท่านั้น ชาหลวงพิเศษอีกคนหนึ่งเป็นผู้เขียนคำคัดสำเนา
 แล้ว เช่นชื่อชาหลวงพิเศษทั้งปวงและอานให้โจทก์จำเลยฟังแล้วบังคับแก้ชาคไป
 ตามคำคัดสำเนาที่เคียว...

เกี่ยวกับการจัดตั้งศาลยุติธรรมใหม่ในหัวเมืองนั้นมีข้อยุ่งยากอยู่ประการเดียว
 คือ คนที่จะมารับหน้าที่เป็นผู้พิพากษา เพราะในเวลานั้นผู้ที่กฎหมายยังไม่ค่อยมีผู้ที่ถูกส่ง
 มาเป็นผู้พิพากษตามศาลต่าง ๆ ในหัวเมืองก็เป็นเพียงแต่ครูชอกกฎหมายบางเล็กน้อย
 เนื่องจากเคยทำงานอยู่กับศาลในกรุงเทพฯ มาก่อนเท่านั้น ซึ่งในเรื่องนี้ชาหลวงพิเศษ
 ทั้ง ๓ ท่าน โภกราบมังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงเร่งฝึก
 หัดนักเรียนที่จะมาเป็นผู้พิพากษาเสียโดยเร็ว ความชาคแคลอนนั้นนับเป็นสาเหตุหนึ่งของ
 การคิดจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายในปีต่อมา

การปฏิบัติงานในมณฑลกรุงเก่าของชาหลวงพิเศษสำเร็จลุล่วงไปอย่างคดียิ่ง
 นับเป็นตัวอย่างอันดีในการจัดระเบียบการศาลยุติธรรมในหัวเมืองอื่น ๆ ต่อมาจนสำเร็จ
 ทั่วราชอาณาจักร ผลงานครั้งนี้ได้รับคำชมเชยจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่มีถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ดังนี้

...การที่ชาหลวงพิเศษได้ทำมานี้ เห็นว่าเป็นตัวอย่างอันดี เป็นรากเง่าที่จะได้
 จัดการศาลยุติธรรมในกรุงแลหัวเมืองต่อไป ตามกระบวนการพิจารณาใหม่ ซึ่งถ้าไม่ได้
 ฝึกหัดผู้พิพากษาแลเล็กลดอนุธรรมเนียมซึ่งเป็นมูลหินเหมือนดุนิมที่จับกว้างแนบอยู่ในหมก
 แล ขบวนการพิจารณาใหม่จะไม่เป็นแต่เพียงใบมีคุณอันใด แต่จะกลับเกิดโทษไคควย
 เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่า การที่ชาหลวงพิเศษได้ทำมาแล้วนี้เป็นที่ควรสรรเสริญ...

๑ เรื่องเดียวกัน.

๒ หจร. ร.ศ. ๘/๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหมื่น
 ดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๓๐ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕.

งานจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมืองได้รับผลสำเร็จเป็นอย่างดีก็เนื่องมาจากพระวิริยอุตสาหของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์เป็นสำคัญ จะเห็นได้ว่าในปลายปี ร.ศ. ๑๑๕ นั้นเอง ศาลตามมณฑลชั้นกลางก็ได้ย้ายมาขึ้นอยู่ในความปกครองของกระทรวงยุติธรรมหมด ยกเว้นแต่ศาลมณฑลชั้นนอก เช่น เพชรบูรณ์ อุทัย อีสาน และหัวเมืองแขก แหลมมลายูนั้นคงขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทยตามเดิม^๑ ซึ่งศาลตามหัวเมืองเหล่านี้ก็จะไกลคอบ ๆ คำเนั้นการไปที่ละเอียดถี่ละน้อยจนกว่าจะเรียบร้อยและเข้ามารวมอยู่กับกระทรวงยุติธรรมทั้งหมด

งานจัดการศาลยุติธรรมตามหัวเมืองนี้มาเข้ารูปเป็นระเบียบเรียบร้อยในปี ร.ศ. ๑๒๑ (๒๔๔๕) ความยุ่งเหยิงทางการศาล ซึ่งเคยมีมาแต่ก่อนก็หมดสิ้นไป^๒ ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เพื่อผลิตคนที่มีความรู้ทางกฎหมายตามพระราชดำริของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ภายประการหนึ่ง

งานของกระทรวงยุติธรรมในสมัยที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี

ใน พ.ศ. ๒๔๓๕ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมไกรภวบังคมลาออกจากตำแหน่ง เพราะทรงประชวร สมเด็จพระยาตากำรพระราชานุภาพ ทรงเสนอให้ตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงดำรงตำแหน่งแทน แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกรงว่าจะถูกครหาว่า แต่งตั้งพระเจ้าลูกยาเธอ ซึ่งมีพระชนมายุเพียง ๒๒ พรรษาให้เป็นเสนาบดี จึงทรงยับยั้งการแต่งตั้งไว้ก่อน ต่อเมื่อพระยาอภัยราชา (Monsieur Rolin Jacquemyns) ที่ปรึกษาราชการทั่วไป กราบบังคมทูลรับรองจะช่วยดูแลกำกับการให้เรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงตกลงพระทัยประกาศตั้งให้พระองค์เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๕ นับเป็นเสนาบดี

^๑ หจร. ร.๕๒.๑/๓๑ รายงานศาลยุติธรรมสำหรับปี ร.ศ. ๑๒๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

ลำดับที่ ๓ ตั้งแต่ได้สถาปนากระทรวงยุติธรรม แม้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมแล้วก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ดำรงตำแหน่งสภานายกในกองชาหลวงพิเศษสำหรับจัดการแก้ไขธรรมเนียมศาลยุติธรรมในหัวเมืองต่อไปด้วย กิจการของกระทรวงยุติธรรมในครั้งนั้นยังไม่เรียบร้อย และไม่ทันสมัย คดีความคั่งค้างไม่อยู่ในระเบียบแบบแผนที่ดี การศาลต่าง ๆ ยังสับสนยุ่งยากแก่การที่จะพิจารณาคดี พระองค์จึงทรงเป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลง และจัดวางระเบียบศาลยุติธรรมของประเทศจากระบบเก่ามาสู่ระบบใหม่ ปรับปรุงศาลต่าง ๆ ทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง แกบกฎหมายว่าด้วยการพิจารณาความแพ่งและอาญาเสียใหม่ ทำให้ราชการศาลยุติธรรมทัดเทียมกับนานาอารยประเทศและมั่นคงอยู่จนทุกวันนี้

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมใหม่ ๆ ต้องทรงทำหน้าที่ทุกอย่างเองทั้งหมด ทั้งการวางนโยบายและลงมือปฏิบัติงาน ซึ่งก่อให้เกิดความล่าช้าในการปฏิบัติงานเป็นอย่างมาก ดังนั้น เมื่อได้ทรงจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นและสามารถผลิตบุคคลที่มีความรู้ทางกฎหมายได้แล้ว ก็ทรงพระราชดำริที่จะจัดรูปงานของกระทรวงยุติธรรมเสียใหม่ โดยพระองค์จะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีอย่างประเทศตะวันตกคือทำแต่เฉพาะเรื่องนโยบาย ปลัดทูลฉลองเป็นผู้รับงานไปปฏิบัติตามนโยบายทั้งหมด ตามพระราชดำรินี้จึงได้ทรงแต่งตั้งเจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) เป็นปลัดทูลฉลองในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ เจ้าพระยามหิธรนอกจากจะรับนโยบายทั้งหมดไปปฏิบัติแล้ว ยังมีหน้าที่ทำงานฝ่ายธุรการ และปกครองข้าราชการในกระทรวงด้วย การแต่งตั้งและบรรจุข้าราชการฝ่ายธุรการนั้นตำแหน่งต่ำกว่าชั้นเจ้ากรมให้ปลัดทูลฉลองดำเนินการไปได้เลย แล้วจึงรายงานให้เสนาบดีทราบตำแหน่งตั้งแต่ชั้นกรมขึ้นไปให้ปลัดทูลฉลองเสนอความเห็นว่าจะแต่งตั้งใคร เพื่อให้เสนาบดีพิจารณาอนุมัติเสียก่อน แล้วจึงดำเนินการแต่งตั้งได้ การที่พระองค์ทรงจัดระเบียบงานใหม่ เช่นนี้ นับเป็นการแบ่งเบาภาระของพระองค์ไปได้

มากมายทีเดียว ทำให้มีเวลาไปจัดการทางด้านอื่นได้มากขึ้น เช่น การร่างกฎหมายต่าง ๆ การจัดศาลยุติธรรมตามหัวเมือง การจัดการโรงเรียนกฎหมาย เป็นต้น ทั้งนี้เพราะตำแหน่งราชการฝ่ายตุลาการในกระทรวงยุติธรรมในสมัยนั้น ไม่ค่อยมีเฉพาะในกรมบัญชาการซึ่งเทียบเท่าสำนักงานปลัดกระทรวงในสมัยนี้เท่านั้น ยังมีตำแหน่งในกรมอัยการ กองสิทธิโทษ กองมหันตโทษ และกองร่างกฎหมายอีกด้วย เพราะฉะนั้น จำนวนข้าราชการในกระทรวงเมื่อเทียบตามส่วนแล้วก็มากกว่าในสมัยปัจจุบันเสียอีก

งานของกระทรวงยุติธรรมในสมัยที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี คือ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๘ - ๒๔๕๓ มีดังนี้^๑

๑. งานนโยบายเกี่ยวกับคนต่างประเทศที่ขึ้นศาลไทยและศาลกงสุล ซึ่งประเทศไทยมีนโยบายที่จะเลิกศาลกงสุล และศาลต่างประเทศ

๒. การพิจารณาจัดตั้งศาลมณฑลและศาลเมือง (จังหวัด) ขึ้นในท้องที่ต่าง ๆ ตลอดจนรวบรวมตุลาการในหัวเมืองซึ่งสังกัดกระทรวงมหาดไทยเป็นส่วนใหญ่ เข้ามาอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ซึ่งอาจเรียกโดยย่อว่า การจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมือง เพื่อการนี้ได้จัดตั้งศาลหลวงพิเศษขึ้น ๓ นาย ใน ร.ศ. ๑๑๕ และภายหลังเพิ่มขึ้นเป็น ๕ นาย มีพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์เป็นสภานายกตลอดเวลา แม้เมื่อทรงเป็นเสนาบดีแล้ว

๓. การวางระเบียบปฏิบัติของศาลเพื่อให้มีความสะดวกในการพิจารณาพิพากษาคดี ซึ่งได้ออกเป็นกฎเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมไว้หลายฉบับ กฎเสนาบดีที่ว่านี้ได้ใช้ตลอดมาจนประกาศใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งและอาญา เมื่อวันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๘

๔. พิจารณาร่างกฎหมายสำคัญ ๆ ให้สอดคล้องความต้องการของประเทศ คือ

๑. พระธรรมนูญศาลยุติธรรม
๒. กฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง
๓. กฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา
๔. กฎหมายลักษณะอาญา

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕ - ๒๖.

๕. ประมวลกฎหมายแพ่งฯ ในการนี้โปรดเกล้าฯ ให้หาเนติบัณฑิต ผู้ชำนาญกฎหมายต่างประเทศเข้ามารับราชการหลายนาย เช่น นายโรแลง ยัคมินน์ นายริชาร์ด เกิก บาตริก ดร. โดกีจิ มาเซา และ นายยอช ปากูส์ เป็นต้น ใน ร.ศ. ๑๑๖ (๒๔๔๐) โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรรมการร่างกฎหมายขึ้นคณะหนึ่งมีพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเป็นประธานกรรมการร่างกฎหมายนี้ ต่อมาได้ยกขึ้นเป็นกรมร่างกฎหมายแล้วเปลี่ยนเป็นคณะกรรมการกฤษฎีกาต่อมาจนทุกวันนี้

๖. ใน ร.ศ. ๑๑๗ (๒๔๔๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรรมการตรวจทัศนศึกษาขึ้นคณะหนึ่งประกอบด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศิริวิชัยสังกาศ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ พระยาอนุชิตชาญไชย นายอาร์เย เกิกปาดริก โดยให้กรรมการไม่น้อยกว่า ๓ นาย เป็นองค์คณะ การวินิจฉัยให้ถือเสียงข้างมากเป็นใบชี้ขาด แล้วให้นำความกราบบังคมทูล คำชี้ขาดของคณะกรรมการ ต้องมีพระบรมราชโองการอนุมัติมาอีกชั้นหนึ่ง จึงจะมีผลบังคับได้ กรรมการชุดนี้มีชื่อว่าศาลกรรมการกฤษฎีกา ซึ่งทำหน้าที่ศาลสูงสุดของประเทศ แต่ไม่สังกัดอยู่ในกระทรวงยุติธรรม และในภายหลังกลายสภาพเป็นศาลกฤษฎีกา ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ ฉะนั้น พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์นอกจากจะทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมแล้ว ยังทรงเป็นตุลาการ มีอำนาจวินิจฉัยพิจารณาพิพากษาคดีในศาลกฤษฎีกา ทั้งมีอำนาจวินิจฉัยพิจารณาพิพากษาคดีในศาลหัวเมืองทั้งปวงในฐานะที่เป็นสภานายกศาลหลวงพิเศษจัดการศาลหัวเมืองค่วย

๗. หน้าที่เป็นผู้จัดการและผู้สอนประจำในโรงเรียนกฎหมาย

๘. หน้าที่จะรักษาการฝ่ายราชทัณฑ์ โปรดเกล้าฯ ให้ยกกองมหันตโทษและกองลหุโทษ จากกระทรวงนครบาลมาสังกัดกระทรวงยุติธรรมตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๖ เพื่อจัดวางขอบบังคับ และเรือนจำให้ดีขึ้น ให้ผู้พิพากษามีอำนาจตรวจเรือนจำและตั้งกองพิมพ์ลายมือขึ้นที่กองลหุโทษใน ร.ศ. ๑๑๘ ส่วนเรือนจำหัวเมืองคงขึ้นกับกระทรวงมหาดไทย

๙. จัดระเบียบงานกรมอัยการซึ่งได้ตั้งขึ้นตั้งแต่ ร.ศ. ๑๑๒ โดยมีหน้าที่ปฏิบัติการเฉพาะในกรุงเทพฯ และสังกัดอยู่ในกระทรวงยุติธรรม ส่วนอัยการหัวเมืองสังกัดกระทรวงมหาดไทย

การจัดทำกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗

ในสมัยนั้นงานราชการแผ่นดินที่จำเป็นจะต้องจัดก่อน คือ การปกครอง การศาล และการคลัง ในราชการฝ่ายการศาลก็มีความจำเป็นจะต้องจัดให้มีพระราชกำหนดกฎหมายพอแก่ความต้องการของบ้านเมืองและจัดการใช้บังคับกฎหมายนั้น ๆ ให้เป็นไปด้วยดี ด้วยเหตุนี้จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรรมการคณะหนึ่งประกอบด้วยผู้ชำนาญทางกฎหมายทั้งฝ่ายไทยและต่างประเทศ รวม ๖ คน มี พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เป็นประธาน ทำหน้าที่ตรวจพระราชกำหนดบทพระอัยการเก่าใหม่ ปรีกลักษณะการที่จะชำระและจัดระเบียบกฎหมายขึ้นเมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ (๒๔๔๐) พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงเป็นกำลังสำคัญในการตรวจชำระบทพระอัยการครั้งนี้อย่างมาก โดยเฉพาะการจัดทำกฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ ซึ่งเป็นประมวลกฎหมายที่ได้วางขึ้นตามแบบสากลฉบับแรกในประเทศไทย พระองค์ทรงมีส่วนร่วมอย่างใกล้ชิดในการร่างกฎหมายสำคัญฉบับนี้ แต่ยังไม่ทันเสร็จ ครั้น พ.ศ. ๒๔๔๗ นายยอร์ช ปากุส ชาวฝรั่งเศส เข้ารับราชการในตำแหน่งที่ปรึกษาในการร่างกฎหมาย จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งกรรมการชุดใหม่อีกชุดหนึ่งประกอบด้วย นายยอร์ช ปากุส เป็นประธานให้รับร่างเดิมที่กรรมการชุดแรกได้ทำไว้มารวบรวมแก้ไขอีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงนำขึ้นทูลเกล้าถวาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งกรรมการเสนาบดี ๔ ท่าน คือ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ เสนาบดีกระทรวงกลาโหม กรมหลวงนเรศวรฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เป็นกรรมการตรวจกฎหมายลักษณะอาญานี้ โดยมีพระอรธการประสิทธิ์กับหลวงสกลสัตยาทร เป็นเลขานุการ คณะกรรมการทั้งหมดนี้ร่วมกันตรวจชำระเป็นขั้นที่สุกเริ่มตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๕ เป็นต้นไป ครั้นใน ร.ศ. ๑๒๖ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปยุโรป

๑ หจข. ร.๕ย.๒๓/๓ พระราชหัตถ์เลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๕.

จึงโปรดเกล้าฯ ตั้งกรมการอื่นแทน พอเสด็จกลับจากยุโรปแล้วพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตรวจแก้ไขร่างกฎหมายนี้แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้
 ในเดือนเมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (๒๔๕๑) การที่พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ตามเสด็จไป
 ยุโรปนั้น เป็นเพราะเฒ่าพ่อพระทัยในร่างกฎหมายอาญาฉบับใหม่ที่ นายยอร์ช ปากูส
 ร่างขึ้น และกรมหลวงดำรงราชานุภาพทรงเป็นประธานในการตรวจร่าง ทรงให้เหตุผลว่า
 กฎหมายฉบับนี้ร่างขึ้นตามพระประสงค์ของกรมหลวงดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นนักปกครอง
 จึงควรมีวิธีการจูงใจให้จำเลยรับสารภาพ เพื่อจะได้ลดโทษตามมาตรา ๕๕ เพื่อให้คดี
 เสร็จไปโดยเร็ว ซึ่งพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงเห็นว่าไม่เป็นการยุติธรรม ไม่ชอบ
 ด้วยหลักการที่นักนิติศาสตร์จะยอมรับได้ จึงทรงหลีกเลี่ยงเพราะไม่ต้องการจะรับผิด
 ชอบสำหรับกฎหมายฉบับนี้^๑

อย่างไรก็ตามพระองค์ทรงห่วงใยว่าผู้ใช้กฎหมายในเวลาต่อมาจะได้รับ
 ความลำบากในการตีความ ซึ่งอาจไม่ตรงกับเจตนารมณ์ของร่างเดิม เนื่องจากต้นร่าง
 เขียนเป็นภาษาฝรั่งและแปลออกเป็นภาษาไทย โดยตรวจชำระด้วยคำให้เป็นภาษาไทย
 ที่รัดกุมอย่างที่เรียกว่าภาษากฎหมาย ความหมายบางคำจึงอาจไม่ตรงกับร่างเดิม พระองค์
 จึงได้ทรงแต่งคำอธิบายกฎหมายอาญาฉบับนี้ขึ้นเล่มหนึ่ง และคำแปลภาษาไทยที่ถูกต้อง
 ร่างเดิมยิ่งกว่าที่ปรากฏออกมาเป็นคัมภีร์เรียกว่าฉบับเทียบ สำหรับเทียบเคียงให้เห็น
 ความแตกต่างกับตัวกฎหมายที่เรียกว่าฉบับหลวงอีกเล่มหนึ่ง^๒

การจัดทำพระธรรมนูญศาลยุติธรรม และพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่ง ร.ศ. ๑๒๗

ใน ร.ศ. ๑๒๘ (๒๔๕๒) กระทรวงยุติธรรมได้ตั้งกรมการชำระกฎหมายเก่า
 และรวบรวมร่างขึ้นเป็นพระธรรมนูญศาลยุติธรรม และพระราชบัญญัติวิธีพิจารณาความแพ่ง

^๑ เจ้าพระยามหิธร, บันทึกของเจ้าพระยามหิธร, (ลออ ไกรฤกษ์) พิมพ์
 ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าพระยามหิธร, ๒๔๕๕, หน้า ๔๕.

^๒ หลวงจักรปาณิศร์สีลวิสุทธิ, เรื่องเดิม, หน้า ๗๒.

ร.ศ. ๑๒๗ ขึ้นฉบับหนึ่ง กรรมการชุดนี้ประกอบด้วย

๑. กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ นายกรัฐมนตรี

๒. พระยาจักรีปาดิศรีคีลวิสุทธิ (ล่อ ไกรฤกษ์)

๓. นายเย สจ๊วต แบล็ก (Mr. John Stuart Black) ที่ปรึกษากฎหมาย

๔. พระยาอรรัตนการประสิทธิ์ (วิลเลียม แอลเฟรด คุณะกิลก) แทนกรมอัยการ

กับกรรมการศาลฎีกาอีก ๒ คน และอธิบดีศาลต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ กับ ขุนโกษากร
ทนายความ ในที่สุดได้ประกาศใช้กฎหมายฉบับนี้เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ และ
ได้ไข้อยู่ตลอดมาจนประกาศใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่งฉบับปัจจุบัน เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๗๘

การจัดตั้งโรงเรียนกฎหมาย

โรงเรียนกฎหมายของกระทรวงยุติธรรม ตั้งขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๔๐ โดยมี
พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ทรงเป็นผู้
อำนวยการสอนร่วมกับบุคคลอื่น ๆ มูลเหตุของการตั้งโรงเรียนกฎหมายนี้ คือ

ประการที่หนึ่ง--เนื่องมาจากความบกพร่องของศาลในเรื่องการซักถามพยาน
และการจดคำซักถาม ทั้งนี้เกิดจากราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเอง กล่าวคือ เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ (๒๔๓๕) พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จตรวจศาล ทรงเห็นความบกพร่องของศาลในเรื่องการ
ซักถามพยานและการจดคำซักถามซึ่งช้ำมาก ที่เป็นเช่นนี้เพราะผู้พิพากษาไม่ได้เล่าเรียน
ทางนี้มา ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชหัตถเลขา
ไปยังพระเจ้าอนงยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงปรึกษาเกี่ยวกับการจะตั้ง "ดอสกุล"
ควยทรงทราบว่าขุนหลวงพระไกรสี (เปล่ง เวการะ) ได้เสนอความคิดเห็นต่อกรมหลวง
พิชิตปรีชากรแล้ว

... ได้คำนึงว่าระความที่ศาลพระราชอาญา เห็นวิธีถามพยานข้างชาเสียจริง ๆ
เรื่องถามถิ่นถานุและเหตุผลต่าง ๆ ซึ่งควรจะเป็นแต่ เยส ออร์ โน ใดหลาย
อย่างก็ยังคงใ้การกันยี่คยยาว การที่ชาอีกอยางหนึ่งนั้นควยเรื่องเขียนหนังสือ

มิสเตอร์แคตเตีย แจ้งว่า เขาจดค่าให้การได้ ๒ คน ผู้พิพากษาจคุกแต่คนเดียว การวันนี้เป็นเหตุควยเรื่องไทยเรา เขียนหนังสือหา ซึ่งต้องการความเฉาเรียนฝึกหัด แต่ถึงคั้งนั้นถาคิดอานวิธีที่จะถามเหตุผลเียงาย ๆ ลงกว่านี้เห็นจะเร็วขึ้นไคอีกมาก

อนึ่ง ฉันไคพบกัับขุนหลวงพระไกรสี... ในเรื่องซึ่งจะใหม่มีผู้ชำระความไคมาก ขึ้น เขาว่าจว่าเป็นตองตั้งโรงเรียนลอสกุล ฉันเห็นเป็นลูกตองแพเหมือนที่อึหียปด ตั้งศาลแซกไคก็อาไสรุยโรงเรียนกฎหมายเหมือนกัน เห็นว่าเป็นรากเหงาที่จะให้ การชำระความเรียบรอยมันคง ครันวันนี้ไคพบขุนหลวงพระไกรสี เตือนเขาว่าทำไไมไไม ไคเห็นความคึกที่จะจักการ เขาว่าไคทำไยไยไคที่เชอ ๓ ก้อนแลว ฉันเห็นว่าเป็นขอ สำคัญมาก ถาเชอคึกการยังไไมตลอด ขอไคเรจคึกเสียไคตลอด ถากการคึกตลอดแลว ขอไคนามาบอกไคทราบ...

ประการที่สอง สืบเนื่องมาจากความคิดที่จะเลิกศาลกงสุล เพราะการมีศาล กงสุลทำให้คนในบังคับต่างประเทศไคใจ เวลากระทำผิดขึ้นศาลกงสุลของตคนไคตองขึ้น ศาลไทย ถาคูกรณีเป็นคคนไทยจะเสียเปรียบมาก นอกจากนี้ยังทำให้การงานของเจ้าหน้าที่ ฝ่ายไทยคึกซึกไไมสะดวก เมื่อมองสิเออรโรแลง ยัคมินส์ (Monsieur Rolin Jacquemyns) ศาสตราจารย์ในวิชากฎหมายของเบลเยียมเข้ามารับราชการเป็นที่ปรึกษาทั่วไปไคถวาย ความเห็นตอพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้เพาะปลูกวิชานี้ เพื่อทำกฎหมาย และจักการศาลยุติธรรมให้คึขึ้น เพราะขณะนั้นผู้ที่มีความรู้ในทางกฎหมายมีน้อย การสั่ง สอนเล่าเรียนก็ไปไคในวงแคบ ไไมมีโรงเรียนที่สอนวิชานี้ ผู้ที่ไคไรจะมีความรู้ในทาง กฎหมายก็ตองสมัครเข้าไปรับไคงานของทานเสนาบดีบาง ทานผู้ใหญ่ในวงการกฎหมาย บาง^๒ แต่ก็ไไมสามารถจะหาคนจักตั้งโรงเรียนกฎหมายไค จึงตองร้งรอตอมาจน พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อพระเจ้าลูกยาเชอ พระองค์เจารพีพัฒน์ศักดิ์ สำเร็จการศึกษาวิชา

^๑ หจข. ร.๕ศ.๕/๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึง กรมหลวง พิศิตปรีชากร ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕.

^๒ ในสมัยก่อนกฎหมายที่ออกมาแต่ละฉบับไคเขียนจารึกลงไคในสมุดเพียง ๓ เล่ม เก็บไว้ที่ศาลหลวงแห่งหนึ่ง หอหลวงแห่งหนึ่ง และห้องเครื่องอีกแห่งหนึ่ง ผู้ที่จะมีโอกา สไคพบไคเห็นกฎหมาย นอกจากพระเจ้าแผ่นดินแลว ก็คงเป็นพวกอาลักษณ์ ลูกขุน ราชบัณฑิต และผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องในทางคคืเท่านั้น.

กฎหมายจากมหาวิทยาลัยออกซฟอร์ด และได้เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม พระองค์ท่าน จึงทรงดำริว่า การที่จะให้ราชการฝ่ายการศาลยุติธรรมดำเนินไปด้วยดีนั้น มีความจำเป็น จะต้องจัดให้มีผู้รูกฎหมายมากขึ้นกว่าแต่ก่อน และการที่จะจัดเช่นนั้นได้ที่ดีที่สุดก็คือ เปิด ให้มีการสอนวิชากฎหมายขึ้นให้เป็นการแพร่หลาย ให้โอกาสแก่บุคคลที่สนใจเข้าศึกษา ได้ จึงทรงตั้งโรงเรียนกฎหมายขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐^๑

โรงเรียนกฎหมายที่จัดขึ้นในขณะนั้นเป็นกึ่งราชการคล้ายหอพระสมุดสำหรับ พระนคร เจ้าหน้าที่เรียกว่า กรมสัมปาทิก มีสถานายก เลขานุการ เทรียญฎิก และ ผู้ช่วยอีก ๒ คน สถานที่สอนชั้นแรกใช้ห้องเสวยซึ่งอยู่ติดกับห้องเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม แต่จำนวนนักเรียนโค่วิขึ้นอย่างรวดเร็วจนห้องนั้นไม่พอ จึงย้ายไปสอนที่ตึกสี่สี่หลังกลาง พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงสอนเป็นประจำ กับมีอาจารย์ที่ร่วมสอน ในชุดแรก คือ พระยาประชาภิจักรจักร (แฉ่ม บุนนาค) ขุนหลวงพระไกรสี (เปล่ง เวการะ) กรมหลวงพิชิตปรีชากร และพระองค์เจ้าวัชรวิวงศ์ - ตอนนั้นมีนักเรียนประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ในจำนวนนี้มีผู้พิพากษาหัวเมือง เช่น พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ อธิบดี ผู้พิพากษาศาลมณฑลนครราชสีมา และพระยาภักดีราช อธิบดีผู้พิพากษาศาลมณฑลกรุงเก่า มาฟังคำสอน และฝึกหัดอบรมด้วย การเรียนกฎหมายในครั้งนั้นครึกครื้นมาก เพราะ กล่าพูดกล่าวถาม ฝ่ายอาจารย์ก็ยินดียินบาย ให้ความแจ่มแจ้งแก่นักเรียน มีผู้เห็นกันมาก ว่าพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงมีพระนิสัยเหมาะเป็นอาจารย์อย่างยิ่ง^๒

หนังสือที่ทรงใช้สอนคือกฎหมาย ๒ เล่ม โดยทรงรวบรวมกฎหมายตราสามดวง อันเป็นบทกฎหมายเก่าที่ใช้อยู่ในเวลานั้น ให้ชื่อว่า กฎหมายราชบุรี และรวบรวมพระราช บัญญัติบางฉบับ คำพิพากษาฎีกาบางเรื่องพิมพ์ขึ้นเป็นสมุดเล่มใหญ่ แบ่งเป็นหมวดหมู่มีคำ

^๑ เจ้าพระยามหิธร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๑ - ๕๔.

^๒ พัฒนจักร, "พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์", บทบัญญัติ, (เล่ม ๒๔, ตอน ๒, ๒๕๑๕), ๒๒๔.

อธิบายและสารบาญละเอียดให้ชื่อว่า พระราชบัญญัติราชบุรี ทางอาญาใช้ประมวลกฎหมาย
อินเดียเป็นหลัก วิธีพิจารณา สัญญา และประทุษร้ายส่วนแพ่ง ใช้ตำรากฎหมายอังกฤษ
ในเรื่องนี้ทรงอธิบายว่า "เราจะพ่ายไปฝ่ายเดียวไม่เหลือวแลดูใครนั้นไม่ได้ ต้องเดิน
ตามทางกฎหมายที่โลกนิยม"^๑

พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ทรงเป็นพระอาจารย์ที่ห่วงใยในพวกนักเรียนกฎหมาย
มาก อยากจะให้วิชาเป็นจริง ๆ ทรงสนับสนุนในการว่าความนักเรียนคนใดไม่มีความ
จะว่าก็ให้หาความแทนผู้ต้องหาในเรือนจำ ซึ่งเป็นการฝึกหัดในภาคปฏิบัติที่ดียิ่ง

การสอบไล่เนติบัณฑิตรุ่นแรก

ในวันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๐ มีแจ้งความแก่นักเรียนกฎหมายว่า
กำหนดจะสอบไล่ความรู้นักเรียนที่จะเป็นเนติบัณฑิต ณ ที่ประชุมศาลหลวงใหญ่ในวันที่ ๒ -
๓ ธันวาคม วิชาที่สอบไล่แก่ ๑. อาญา ๒. สัญญา ๓. มรดกกับประทุษร้ายส่วนแพ่ง
๔. ฝ่าฝืน โทษ และประกาศอื่น ๆ ๕. วิธีพิจารณา ๖. กฎหมายระหว่างประเทศ
นักเรียนที่ประสงค์จะสอบไล่ต้องรีบไปลงชื่อที่โรงเรียนนักกฎหมาย เพื่อเจ้าพนักงานจะ
ไต่รวบรวมนักเรียนเสนอศาลหลวงผู้จะสอบไล่ สำหรับวิชากฎหมายระหว่างประเทศนั้น ถ้า
นักเรียนคนใดจะยังไม่สอบไล่ในคราวนี้ จะสอบแต่เฉพาะกฎหมาย ๕ วิชาก่อนก็ได้
หรือถ้าสอบกฎหมายระหว่างประเทศคราวนี้ไม่ได้ ก็ยังมีสิทธิไปสอบในคราวต่อไปได้
ทั้งนี้เป็นเพราะการสอนและตำรากฎหมายระหว่างประเทศเริ่มพิมพ์ออกมาเมื่อเดือน
ตุลาคม ๒๔๕๐ นี้เอง การสอบคราวนี้ข้อสอบมีวันละ ๑๐ ข้อ เว้นแต่กฎหมายระหว่าง
ประเทศมีเพียง ๕ ข้อ เวลาสอบใช้วันละ ๔ ชั่วโมง คือ ตั้งแต่เวลา ๕.๐๐ น. ถึง
๑๓.๐๐ น.^๒

^๑ หลวงจักรปาทีศรีศีลวิสุทธิ, เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

^๒ เจ้าพระยามหิธร, เรื่องเดิม, หน้า ๕๓.

สถานที่สอบไล่ คือ ศาลาการเปรียญใหญ่ของวัดมหาธาตุ กรรมการผู้สอบไล่
ฝ่ายไทยมี ๓ ท่าน คือ^๑

๑. พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์
๒. พระยาประชาภิจักรจักร (แฉม บุนนาค)
๓. ขุนหลวงพระไกรสี (เปล่ง เวภาระ)

กรรมการฝ่ายชาวต่างประเทศอีก ๒ ท่าน คือ

๑. เจ้าพระยาอภัยราชา
๒. นาย อาร์ เอ เกิกปาตริก

ในการสอบคราวนี้ได้ผู้สำเร็จเป็นเนติบัณฑิตรุ่นแรกรวม ๕ คน คือ^๒

๑. นายลออ ไกรฤกษ์ ต่อมาเป็นเจ้าพระยามหิธร
๒. นายไชยขรรค์ หุมแพร หรือนายเทียม บุนนาค ต่อมาเป็นขุนหลวง

พระยาไกรสี

๓. นายบุ สุวรรณศรี ต่อมาเป็นหลวงอรรถสารสิทธิกรรรม
๔. นายถึก ต่อมาเป็นหลวงนิเทศยุติญาณ
๕. นายทองดี ธรรมศักดิ์ (พระยาธรรมสารเวทย์วิเชตภักดี)
๖. นายจำนงค์ อมาตยกุล (พระยาเจริญราชไมตรี)
๗. นายเสนองานประภาส (สุทราภัย วัชรภักย์) ต่อมาเป็นพระยาพิจารณา-

ปฤชามาตย์

๘. นายโป้ คอมนันท์ (พระยาพิพากษาสัจยาธิปไตย)
๙. ขุนสุภาเทพ (เภา ภวภัย) ต่อมาเป็นพระยามหาวิจิตรนิพนธ์

ในการสอบไล่เนติบัณฑิตรุ่นแรกนี้ เจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) ด้รับ
ยกย่องว่าเป็นเนติบัณฑิตคนแรก ต่อมาก็มีการสอบไล่เป็นประจำทุกปี จำนวนผู้สำเร็จเป็น

^๑หลวงจักปานีศรีศีลวิสุทธิ์, เรื่องเดิม, หน้า ๕๔.

^๒"วันรพี", นพบัณฑิตย์ (เล่ม ๓๑, ตอนที่ ๒, ๒๕๑๘), ๑๗๕.

เนติบัณฑิตเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เนติบัณฑิตเหล่านี้เข้ารับราชการเป็นกำลังของกระทรวงยุติธรรมหลายท่านด้วยกัน บางท่านก็มาเป็นอาจารย์สอนในโรงเรียนกฎหมาย ช่วยแบ่งเบาภาระของพระองค์ลงมาก งานทางด้านโรงเรียนกฎหมายเป็นงานที่พระองค์ทรงทุ่มเททั้งทางด้านพระกำลังใจและกำลังกายให้เป็นพิเศษ ทั้งนี้เพราะทรงมองเห็นประโยชน์ที่จะเกิดแก่ประเทศชาติในภายภาคหน้า ดังที่ทรงกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

...เทียบกับเรื่องอื่นแล้ว ข้าฯ คิดด้วยเกล้าฯ ว่าเป็นสำคัญกว่าอื่น เท่ากับอาหารที่ต้องรับพระราชทานทุก ๆ วัน หากเวลาใด งานอื่นเสียไปช่วยตามกัน...

การตั้งโรงเรียนกฎหมายและพระนิพนธ์ในทางกฎหมายของพระองค์จึงเป็นรากฐานในการก่อตั้งการศึกษานิติศาสตร์ขึ้นในประเทศไทย ทำให้เกิดประโยชน์ยิ่งใหญ่อีกชาติ นับเป็นพระเกียรติประวัติอย่างยอดเยี่ยมของพระองค์

พระคำริเกี่ยวกับงานในหน้าที่ผู้พิพากษาไทย

ใน ร.ศ. ๑๒๘ (๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภในที่ประชุมเสนาบดีว่า พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ทรงมีความคิดและความประสงค์มานานแล้วที่จะให้ผู้พิพากษาเป็นอิสระ โดยที่พระองค์อยากจะเป็นหัวหน้าผู้พิพากษาทั้งปวง ส่วนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมตามความประสงค์ของพระองค์นั้น ต้องทำหน้าที่คล้ายเสนาบดีต่างประเทศของศาล อาจเป็นด้วยเหตุนี้เองในราวปี ร.ศ. ๑๒๘ (๒๔๕๒) จึงได้ทรงชวนหม่อมเจ้า จรูญศักดิ์ กฤดากร ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งอัครราชทูตไทยประจำกรุงปารีสมาเป็นรองเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เพื่อเตรียมไว้ให้เป็นเสนาบดีตามนัยที่ว่า^๒ ส่วนปลัดทูลฉลองนั้นทรงมีพระประสงค์จะให้

^๑ หจข. ร.๕ย.๑๐/๑๖ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ กราบ บังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏวัน เดือน ปี

^๒ หลวงจักรปาณีศรีศิลวิสุทธิ์, เรื่องเดิม, หน้า ๗๔.

เป็นเหมือนมหาคไทยจุลแลแผนการปกครอง ตามแผนการนี้ เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม จะไม่มีอำนาจอันใดในการว่ากล่าวพวกผู้พิพากษาแต่อย่างหนึ่งอย่างใด แปลว่าศาลเป็นส่วนหนึ่งต่างหากจากรัฐบาลหรือฝ่ายบริหาร เป็นอำนาจใหญ่ในประเทศอันหนึ่ง ซึ่งแท้จริงก็เป็นความคิดตามครรลองประชาธิปไตย ซึ่งใจปฏิบัติกันทั่วไปในประเทศที่เจริญแล้วนั่นเอง แต่ในขณะนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาจึงไม่พระราชทานบรมราชานุญาตจึงเป็นที่ผิดหวังของพระองค์เป็นอย่างมาก^๑

อย่างไรก็ตามเป็นที่ยอมรับกันว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ได้ก่อให้เกิดเกียรติศักดิ์ของผู้พิพากษาไทยจากจุดที่ต่ำสุดถึงจุดที่สูงสุดในประวัติศาสตร์วิชาชีพตุลาการ กล่าวคือ^๒

ประการแรก พระองค์ทรงมีส่วนสำคัญในการจัดตั้งโรงเรียนกฎหมายและทรงประสาทความรู้วิชาทางกฎหมายให้แก่บรรดาผู้พิพากษาเก่าใหม่ และนักเรียนกฎหมายที่จะเป็นผู้พิพากษาต่อไปภายหน้าด้วยพระองค์เอง นอกจากนี้ในค่านจริยธรรมแห่งวิชาชีพหรือจรรยาตุลาการ (Judicial ethics) พระองค์ก็ได้ทรงบำเพ็ญตนเป็นตุลาการตัวอย่างไหวงการตุลาการได้เด่นแจ้งประจักษ์

ประการที่สอง พระองค์ทรงขอพระราชทานเงินเดือนให้ผู้พิพากษา ให้สมกับศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่ ดังปรากฏความตอนหนึ่งในรายงานของข้าหลวงพิเศษสำหรับจัดการศาลยุติธรรมในหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๔๕ ว่าการที่จะทำให้ข้าราชการตุลาการดี สมกับศักดิ์และตำแหน่งหน้าที่นั้นต้องให้เงินเดือนสูงกว่าข้าราชการอื่น เพราะวิชาการฝ่ายตุลาการไม่เหมือนธุรการธรรมดาเพราะต้องให้ความรู้พิเศษ (Technical) ซึ่งต้องใช้เวลาศึกษาถึง ๓ ปี ทำให้รับราชการที่หลังราชการอื่นที่ไม่ต้องอาศัยความรู้

^๑หลวงจักรปาณีศรีศิริวิสุทธ์, เรื่องเดิม, หน้า ๗๔.

^๒พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์, ลายพระหัตถ์เลขาของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กับเรื่องของกระทรวงยุติธรรม, (พระนคร : กระทรวงยุติธรรม, ๒๕๐๔) หน้า ๑๗ - ๑๘.

พิเศษ อีกประการหนึ่ง อัตราค่าแห่งที่เลื่อนสูงขึ้นไปมีน้อย คือ เลื่อนชั้นจากผู้พิพากษา
ธรรมดาเป็นอธิบดี ผู้พิพากษาศาลมณฑลในเวลานั้นก็มีอยู่เพียง ๑๒ มณฑลเท่านั้นเอง
จะเลื่อนจากมณฑลมายังสนามสถิตย์ยุติธรรมหรือศาลอุทธรณ์ก็มีอยู่ ๔ ศาล คือ ศาลพระ
ราชอาณา ศาลแพ่ง ศาลอุทธรณ์ และศาลหลวงพิเศษ เพื่อจะลดกลางการเสียเปรียบนี้
ก็จำเป็นที่จะต้องให้เงินเดือนสูงไว้ เงินเดือนสูงนั้นไม่ใช่แต่พอกินเท่านั้น ต้องเทียบกับ
ตำแหน่งและอัตราอื่นด้วย

ประการที่สาม พระองค์ท่านทรงพิถีพิถันเกี่ยวกับความซื่อสัตย์สุจริตและความ
สามารถในเชิงงานของผู้พิพากษาเป็นอย่างมาก ได้มีการกลั่นกรองเอาบุคคลที่ไม่เหมาะ
สมแก่ตำแหน่งหน้าที่ตุลาการออกเป็นจำนวนไม่น้อย ซึ่งเมื่อแรกก็ก่อให้เกิดความหวั่นวิตก
ในวงการตุลาการเป็นอันมาก แต่ต่อมาเมื่อตระหนักในน้ำพระทัยและความมีพระชิตัตถิ
มานะของพระองค์ในอันที่จะสร้างสรรสถาปนาศาลไทยให้สูงเด่นแล้ว บุคคลที่อยู่ในบังคับ
บัญชาตลอดจนบรรดาศิษย์ของพระองค์ก็เพิ่มทวีความเคารพในพระองค์ขึ้นเป็นลำดับ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงเป็นผู้ที่มีความขยัน
ขันแข็งในการงาน เมื่อคิดจะทำอะไรแล้วทรงทุ่มเททั้งพระกำลังกายและกำลังใจให้
อย่างไม่ทอดอ้อย ทรงมีความมุมานะต้องการให้งานที่ได้รับมอบหมายนั้นสำเร็จไปอย่าง
รวดเร็วและไฉนลฉิ่ง จนบางครั้งทำให้ไม่เป็นที่พอใจของข้าราชการผู้ใหญ่บางคน แต่
เมื่อได้ทราบถึงเจตนาดีของพระองค์แล้ว ทุกคนก็พากันชื่นชมยินดีในการที่ได้ทรงทำคุณ
ประโยชน์แก่ประเทศชาติบ้านเมืองอย่างใหญ่หลวง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงพระอุปนิสัยของพระองค์
ไว้ว่า

... เป็นคนที่จะใช้อันใดได้ถึงอกถึงใจ และมีพุงแรง ๆ อยู่ ถ้าได้ทำการในที่รับผิดชอบ
ชอบซึ่งหนักหนา พอดูยอกำลังแล้วก็ลดลงมาพอเหมาะที่เคียว เคียวนั้นก็เหินทาง
จะเป็นเช่นนั้นอยู่แล้ว ตั้งแต่ไปทำการศาลหัวเมือง ความรังเกียจของคนทั้งปวง
ที่เหินทางแรงอยู่นั้น กลับเป็นที่พอใจของผู้หลักผู้ใหญ่ขึ้นหลายคนแล้ว...

^๑พระราชหัตถเลขา และหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรน-
ทราธิบดี ร.ศ. ๑๑๓ - ๑๑๔, (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ทานคุณหญิงเสงี่ยม
พระเสด็จสุเรนทราธิบดี, พ.ศ. ๒๕๐๘) พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเจ้าพระยาเสด็จสุเรนทราธิบดี, ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕ หน้า ๑๓๒.

กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงมีบทบาทสำคัญในการปฏิรูประบบกฎหมายและ
การศาล ซึ่งได้รับผลสำเร็จอย่างงดงาม บรรดานักกฎหมายไทยรุ่นต่อ ๆ มาจึงพากันถวาย
พระนาม "พระบิดาแห่งกฎหมายไทย" แต่พระองค์เดียว เพื่อเทอดทูนพระเกียรติคุณและ
แสดงกตัญญูแก่เวทีกษัตริย์ในพระองค์

ความสำเร็จของกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ในด้านการปฏิรูประบบกฎหมาย
และการศาลมีเพียงใดนั้น จะเห็นได้จากข้อเขียนของนายวอลเตอร์ เอ. เกรมแฮม
(Mr. Walter A. Graham) ว่า

...ราชการกระทรวงยุติธรรมในยุคนั้นบริสุทธิ์และยุติธรรมอย่างที่ประเทศไทยไม่
เคยมีมาแต่กาลก่อน ผู้พิพากษาไทยในยุคนั้นอาจเปรียบเทียบกับผู้พิพากษาของ
ประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นยุโรปได้เป็นอย่างดี ตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระทรวงยุติธรรมเปรียบประดุจดวงดาวที่สุกสว่าง
เรื่องวิเศษมีดวงหนึ่งในวงการบริหารราชการแผ่นดินไทย...

นอกจากงานศาลยุติธรรมและโรงเรียนกฎหมายแล้ว พระองค์ยังทรงมี
บทบาทในราชการสำคัญ ๆ ของกระทรวงอื่น ๆ อีก เช่น ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงร่วม
ในคณะกรรมการตรวจตำแหน่งพนักงานในรัฐบาล เพื่อสอบสวนกำลังข้าราชการให้
เหมาะสมกับปริมาณงานทั่วราชอาณาจักร ทรงร่วมจัดราชการฝ่ายการราชทัณฑ์ให้ต้อง
ตามหลักวิชาและแบบอย่างอารยประเทศ ทรงวางข้อบังคับเรือนจำกองมหันตโทษ
การตรวจเรือนจำโดยผู้พิพากษา ทรงจัดตั้งกองพิมพ์ลายมือขึ้นที่สุโขทัย เพื่อใช้เป็นหลัก
ฐานในการเพิ่มโทษผู้กระทำผิดหลายครั้งไม่เช็ดหลาย พระองค์ได้เสด็จไปสอนวิชาตรวจ
เส้นลายมือและวิธีเก็บลายพิมพ์มือถวายพระองค์เอง โดยมิได้เห็นแก่เห็นคเห็น้อย งาน
ชิ้นนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการพิสูจน์ลายมือที่กรมตำรวจทำอยู่ทุกวันนี้

* ธานีทร กฤษวิเชียร, "อิทธิพลของกฎหมายอังกฤษในระบบกฎหมายไทย,"
วารสารกฎหมาย ๑ (พฤษภาคม, ๒๕๑๗), ๒๓.

ตามโบราณราชประเพณี เมื่อพระองค์เจ้าพระองค์ใดได้เข้ารับราชการบำเพ็ญ
คุณความดีเป็นประโยชน์แก่บ้านเมือง ก็มักจะได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ารพีพัฒนศักดิ์ ได้ทรง
ประกอบพระกรณียกิจเป็นประโยชน์แก่ประเทศชาติเป็นเอนกประการ พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศศักดิ์เป็น
กรมหมื่นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒^๑

กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ทรงกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ ๒๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ทั้งนี้เพราะทรงพระประชวร
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาต

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงกระทรวงทบวงกรมและสับเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ต่าง ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นราชบุรีดิเรกฤทธิ์
เข้ารับราชการเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ตามประกาศพระบรมราชโองการ
ลงวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๕ นับเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการลำดับที่ ๔
ตั้งแต่ได้สถาปนากระทรวงนี้มา และในปีเดียวกันก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนา
พระอิสริยยศศักดิ์เป็นกรมหลวง ตามพระบรมราชโองการลงวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๕^๒
พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์กับผลงานทางด้านกระทรวงเกษตราธิการ

ในระหว่างที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้
ทรงวิริยภาพอุตสาหะจัดการแก้ไขวางระเบียบราชการในกระทรวงนี้เพื่อให้ได้ผลดียิ่งขึ้น
นับว่าพระองค์ได้ทรงทำวาทกิจอันสำคัญเป็นประโยชน์แก่ประชาชนเป็นอันมาก ตลอดจน

^๑ เณลิมพระยศเจ้านาย เล่ม ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), หน้า ๓๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐.

ถึงผู้ที่ศึกษาวิชากฎหมายควย พระกรณียกิจทางค่านนี้ไค้แก

กรมทะเบียน

กรมทะเบียนที่ดินตั้งขึ้นเมื่อวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๔ สังกัดกระทรวง เกษตรธิการ สำหรับทำทะเบียนที่ดิน โดยมีนายคัมภีร์ เอ. เกรแฮม (Mr. Walter A. Graham) รับราชการในตำแหน่งเจ้ากรมทะเบียนที่ดินเป็นคนแรก^๑ กรมทะเบียนที่ดิน จึงเริ่มจัดวางระเบียบลงรูปมาแต่ครั้งนั้นและค่อย ๆ วิวัฒนาการมาตามลำดับ แต่โดย ที่เป็นเรื่องละเอียดสุขุมเกี่ยวเนื่องด้วยผลประโยชน์และสิทธิของบุคคลในที่ดิน เพราะ ประเทศไทยเป็นประเทศสักรรรม ที่ดินยอมเป็นปัจจัยสำคัญในการประกอบการ กฎหมาย ที่ดินของเราในสมัยนั้นยังกระจัดกระจายและไม่สู่จะบริบูรณ์ ปัญหาต่าง ๆ จึงเกิดขึ้น ตามเวลาที่ผ่านไปเกี่ยวกับวิธีปฏิบัติและปัญหาของกฎหมาย การทะเบียนที่ดินและการออก โฉนดที่ดินยอมจำเป็นอย่างยิ่งในการระงับข้อพิพาท พอถึงเวลาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรธิการ พระองค์ทรงเชี่ยวชาญใน ทางนิติศาสตร์ ทรงเป็นอาจารย์สอนกฎหมาย และทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง ยุติธรรมเป็นเวลานาน ทั้งทรงเป็นที่ปรึกษาในการวางระเบียบการทะเบียนที่ดินมาแต่ เริ่มแรก ฉะนั้น จึงทรงแก้ปัญหาข้อขัดข้องต่าง ๆ ในเรื่องทะเบียนที่ดินให้หมดไป

ในสมัยที่เจ้าพระยาเทเวศร์วงศ์วิวัฒน์ดำรงตำแหน่งเสนาบดี ได้ขอให้ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ขณะเป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรมรวบรวม ประการซึ่งแต่เดิมเป็นพระราชบัญญัติสั้น ๆ หลายฉบับเกี่ยวกับเรื่องการออกโฉนด ซึ่งพระราชบัญญัติเหล่านี้มีข้อความซับซ้อนกันให้เป็นฉบับเดียวเพื่อให้ข้อความแจ่มแจ้ง เข้าใจง่าย พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์จึงได้เกล้าเป็นพระราชบัญญัติ

^๑ พวงเพชร สุรัตน์กุล, "เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวง เกษตรธิการ พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๓๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชา ประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖), หน้า ๕๕.

ขึ้นใหม่ เรียกชื่อว่า "พระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. ๑๕๗"^๑ พระราชบัญญัติฉบับนี้ไม่ได้ตั้งใจให้เป็นกฎหมายถาวรทุกประการ เพราะว่ามีเรื่องใหม่เกิดขึ้นเมื่อใดอีกก็ได้ออกประกาศเป็นชั้น ๆ ไป เมื่อมีประกาศฉบับช้อนหลายฉบับขึ้นแล้วก็ไ้รวบรวมใหม่ให้เหมาะสม และเนื่องจากความในพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน ร.ศ. ๑๕๗ ยังบกพร่องบางประการ ไม่เพียงพอต่อความเจริญของราชการ พระองค์จึงขอพระบรมราชานุญาตประกาศใช้พระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดินเพิ่มขึ้นอีก ๒ ฉบับ คือ "พระราชบัญญัติโฉนดที่ดินฉบับที่ ๒" ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ และ "พระราชบัญญัติโฉนดที่ดินฉบับที่ ๓" ใน พ.ศ. ๒๔๖๒^๒

ในสมัยที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ได้ตั้งหอทะเบียนที่ดินเพิ่มขึ้นอีก ๕ แห่ง คือ หอทะเบียนที่ดินจังหวัดจันทบุรี หอทะเบียนที่ดินจังหวัดสระบุรี หอทะเบียนที่ดินจังหวัดอุทัยธานี หอทะเบียนที่ดินจังหวัดภูเก็ต หอทะเบียนที่ดินจังหวัดปทุมธานี หอทะเบียนที่ดินจังหวัดนนทบุรี หอทะเบียนที่ดินจังหวัดสมุทรปราการ หอทะเบียนที่ดินจังหวัดมโนบุรี และหอทะเบียนที่ดินจังหวัดสมุทรสงคราม

กรมราชโลหกิจ

ในสมัยที่พระองค์ทรงเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ทรงเปิดให้มีการทำเหมืองแร่ทางหัวเมืองเหมือนเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ และได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติเหมืองแร่ ร.ศ. ๑๕๐" ในมณฑลพายัพและมณฑลมหाराษฎร์ ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ ใน พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้มีการออกกฎกระทรวงเกษตราธิการว่าด้วยระเบียบวิธีเก็บเงินค่าภาคหลวงแร่ รูลแฟรม ซีไลต์ กับบรรดาแร่ต่าง ๆ ออกพระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ใหม่ เพื่อช่วยให้การทำเหมืองแร่สะดวกขึ้น และเป็นการแก้ไขพระราชบัญญัติเหมืองแร่

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^๒ หจข. ร.๖กษ.๒/๖ เรื่อง "เพิ่มเติมพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดินฉบับที่ ๒ - ๓."

ร.ศ. ๑๒๐ ซึ่งล้าสมัยให้ทันสมัย พระราชบัญญัติฉบับนี้เรียกว่า "พระราชบัญญัติการทำ
เหมืองแร่ พุทธศักราช ๒๔๖๑" ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศ
ใช้แทน "พระราชบัญญัติทำเหมืองแร่ ร.ศ. ๑๒๐" ตั้งแต่วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์
พ.ศ. ๒๔๖๑ ท้องที่ซึ่งได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติฉบับนี้ คือ มณฑลภูเก็ต มณฑลปัตตานี
มณฑลสุราษฎร์ มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลราชบุรี ทุกจังหวัด มณฑลจันทบุรี ทุกจังหวัด
ยกเว้นจังหวัดระยอง มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก
มณฑลอยุธยา มณฑลมหाराษฎร์ และ มณฑลพายัพเฉพาะแต่จังหวัดที่มีทางรถไฟผ่านเท่านั้น
จึงจะอนุญาตให้ทำเหมืองแร่^๑

พระราชบัญญัติฉบับนี้อำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ประกอบการทำเหมืองแร่ และ
เจ้าหน้าที่ในการปฏิบัติงานเป็นอันมาก เพราะได้แก้ไขภาษาที่ใช้ในพระราชบัญญัติให้อ่าน
เข้าใจง่ายขึ้น แต่ขอความส่วนใหญ่ยังคงไว้ตามรูปเดิม^๒

การเพาะปลูกและการปศุสัตว์

งานการเพาะปลูกในสมัยของพระองค์ได้จัดสร้างสวนทดลองการเพาะปลูก
หรือนัยหนึ่งสถานีศึกษารวมขึ้นที่อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ต่อมาเริ่มจัดทำนา
ทดลองขึ้นที่คลองรังสิตใน พ.ศ. ๒๔๕๕ อันเป็นก้าวใหม่ในการคัดเลือกและทดลอง
ปลูกขยายพันธุ์ข้าวที่ดีและแสวงหาวิธีการเพาะปลูกที่ดีที่สุดมาแนะนำแก่ราษฎร

ส่วนงานการปศุสัตว์ ได้จัดตั้งโรงเรียนสัตวแพทย์ขึ้นในกรมเพาะปลูก เมื่อ
พ.ศ. ๒๔๕๗ และเริ่มฉีดยาป้องกันโรคระบาดสัตว์ในท้องที่ที่เกิดโรค ทำให้จำนวนสัตว์
พาหนะล้มตายด้วยโรคริ้นเคอร์เปสต์และแอนแทรกซ์ลดน้อยลง ในปี พ.ศ. ๒๔๖๖

^๑กรมโลหกิจ, ประวัติกรมโลหกิจ (พระนคร :- บริการทองจำกั๊ก, ๒๕๐๕),
หน้า ๑๕๑ - ๒.

^๒หจช. ร.๖กษ.๒/๔ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๑.

ได้ตั้งการทดลองโรคหุขึ้นที่ตำบลพุมวัน โดยความช่วยเหลือของสถานเสาวภา ทำให้
รู้จักโรคหุหลายชนิด

การชลประทาน

พระเจ้าพี่ยาเชอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ทรงสนพระทัยอย่างยิ่งในโครงการ
ชลประทานของ นาย เย โสมาน วานเคอร์ ไฮเค ชาวฮอลันดา ซึ่งทำรายงานไว้ใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ครั้งนั้นคิดซัดควยงบประมาณไม่อาจ
ดำเนินการไปได้ พระองค์ทรงเห็นว่าโครงการของนาย เย โสมาน วานเคอร์ ไฮเค
นี้เป็นโครงการที่จะอำนวยประโยชน์อย่างจริงจัง แม้จะต้องใช้เงินเป็นจำนวนมาก แต่
ก็เป็นกิจที่สมควรจะลงทุน เพราะทรงตระหนักดีว่าในการผลิตข้าวที่ได้ผลไม่เต็มที่นั้น
เพราะความวิปริตผันแปรของดินฟ้าอากาศ การกสิกรรมของประเทศยังอาศัยแต่ฝนอย่าง—
เดียวอันเป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน ผลที่จะพึงได้ไม่สม่ำเสมอ ถ้ามีการทดน้ำอย่างประเทศอียิปต์
และอินเดีย ก็จะได้ผลเพิ่มขึ้น จึงทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นว่าการที่จะบำรุงการเพาะ
ปลูก จำต้องอาศัยการทดน้ำในทางวิทยาศาสตร์ เพื่อช่วยให้น้ำฝนซึ่งไหลหลากผิดปกติ
นั้นให้เป็นไปตามธรรมดาและเป็นวิธีที่เหมาะสมที่สุดที่จะช่วยให้การเพาะปลูกได้ผลดีสม่ำเสมอ
เสมอ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำเรื่องนี้
นี้เข้าสู่ที่ประชุมเสนาบดี ที่ประชุมเสนาบดียังคงยืนยันข้อซัดของเรื่อง เงินที่จะใช้จ่าย
ตามโครงการอีกเช่นครั้งก่อน ในที่สุดพระองค์ทรงซัดข้อซัดของเรื่องการเงินที่จะใช้
จ่ายตามโครงการ โดยพระองค์จะทรงเป็นผู้จัดการเรื่องเงินเอง ขอแต่ให้ที่ประชุม
เสนาบดีรับรองและมีมติให้จัดการตามโครงการ ที่ประชุมเสนาบดีคืออนุโลม จึงทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดทำตามโครงการได้ นับเป็นจุด
ก่อตั้งของการชลประทานที่รุ่งเรืองอยู่ในปัจจุบันนี้^๑

^๑ กระทรวงเกษตร, ประวัติกระทรวงเกษตร (พระนคร : โรงพิมพ์สำนัก
นายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๐), หน้า ๑๕๕ - ๑๓๐.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทำโครงการท่อน้ำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ทางรัฐบาลไทยจึงได้ติดต่อขอขอมิเตอร์ ซอมมัส วอร์ด (Sir Thomas Ward) ผู้เชี่ยวชาญการท่อน้ำชาวอังกฤษจากประเทศอินเดียมาเป็นผู้ร่างโครงการ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ก็กับเซอร์ซอมมัส วอร์ด ได้ร่วมกันทำโครงการท่อน้ำสำหรับพื้นที่ราบตลอดของเขตบริเวณแม่น้ำเจ้าพระยา โดยแบ่งออกเป็นตอน ๆ ตามลำดับกัน และเมื่อการสร้างโครงการย่อยตอนต่าง ๆ ทุกโครงการในทุ่งราบภาคกลางแล้วเสด็จบริบูรณ์ จะต้องสร้างเขื่อนระบายน้ำขนาดใหญ่กันแม่น้ำเจ้าพระยาที่จังหวัดชัยนาท เพื่อให้โครงการย่อย ๆ นั้นเชื่อมต่อกับเขื่อนระบายน้ำที่จังหวัดชัยนาท สามารถท่อน้ำที่มีปริมาณอย่างเพียงพอไปใช้ในทุกนาที่ทั้งสองฝั่งจะทำให้การเพาะปลูกได้รับผลสมบูรณ์และแน่นอน เซอร์ซอมมัส วอร์ด ทำรายงานเสนอให้ดำเนินการตามโครงการที่เหมาะสมและจำเป็นเพื่อจะให้เริ่มทำการนี้อย่างจริงจังทันทีตามประสงค์ควรจะแบ่งทำแต่บางส่วน พระองค์จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทูลเกล้าฯ ถวายรายงานของ เซอร์ซอมมัส วอร์ด ให้ทรงทราบกิจการที่จะดำเนินไปอย่างไร และผลของการสำรวจ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมกิจการของกรมคลอง แล้วจัดเปลี่ยนแปลงเป็นกรมท่อน้ำขึ้น เพื่อกรมท่อน้ำจะได้ดำเนินการตามรูปโครงการนั้น กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เริ่มดำเนินการโดยแบ่งแยกทำเป็นตอน ๆ ไป กรมท่อน้ำนี้ต่อมาในรัชกาลของสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเป็น "กรมชลประทาน" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ อันเป็นนามที่ใช้อยู่จนบัดนี้ ชั้นเดิมทรงมุ่งหมายจะกู้เงินจากต่างประเทศมาใช้จ่ายสำหรับก่อสร้างตามโครงการของ เซอร์ซอมมัส วอร์ด แต่บังเอิญเวลานั้นเกิดสงครามโลกครั้งที่ ๑ จึงต้องระงับการจัดหาเงินโดยวิธีนี้ไว้ชั่วคราว ต่อมาบริษัทชุกคอลลองและคูนาสยามซึ่งทำตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ กรมท่อน้ำได้รับกิจการคลองทั้งหมดเข้าไว้ในความปกครอง

เพื่อจัดบำรุงที่นาในเขตนี้และที่ดินบางแห่งต่อขึ้นไปทางทิศเหนือ ฉะนั้น ในชั้นนี้จึงตกลงจัดการตาม "โครงการป่าสักโต" ซึ่งเป็นโครงการตอนที่ ๓ ก่อน โครงการตอนนี้ตามที่ เซอร์ ฮอมมัส วอร์ด กำหนดไว้ คือ ทดน้ำขึ้นท้องทุ่งริมคลองซุกที่ไซ้เป็นทางเรือสัญจรไปมาได้แล้วในบริเวณทุ่งรังสิต รวมทั้งบริเวณนอกเขตออกไปนั้นด้วย เพื่อให้ท้องทุ่งนาเหล่านี้ได้รับน้ำหล่อเลี้ยงคนชาวโคมลองที่อยู่เสมอ กับทั้งทำให้เพิ่มจำนวนการทำนาในบริเวณเหล่านี้ขึ้นอีกบ้างบางตำบล

โครงการตอนที่ ๓ นี้ เริ่มลงมือใน พ.ศ. ๒๔๕๘ โดยสร้างเขื่อนทดน้ำขึ้นที่ท่าหลวง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และขุดคลองระพีพัฒน์ชักน้ำเข้ามาให้บางส่วนหนึ่งของจังหวัดสระบุรี จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และมาให้แก่ทุ่งหลวงรังสิต โครงการนี้ดำเนินการไปจนเป็นผลสำเร็จ พระองค์ทรงประชวรด้วยวัณโรคที่พระวิภังคะเสียดก่อน จึงได้กราบบังคมทูลลาพักราชการรักษาพระองค์ อย่างไรก็ตามโครงการนี้ได้แล้วเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นประโยชน์แก่เนื้อที่ถึง ๒๕๐,๐๐๐ ไร่

พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ เสด็จไปรักษาพระองค์ที่กรุงปารีส แต่พระอาการหาทุเลาไม่ ครั้นถึงวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็สิ้นพระชนม์ที่กรุงปารีสนั่นเอง พระชนมายุได้ ๔๖ พรรษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ นับรวมอยู่ในพระราชโอรสรุ่นแรกที่เสด็จไปศึกษาต่างประเทศ ทรงเป็นพระโอรสพระองค์เดียวที่เลือกศึกษาวิชากฎหมาย อันเป็นความต้องการของประเทศเป็นอย่างมากในเวลานั้น พระองค์ทรงเป็นกำลังสำคัญในการจัดการศาลยุติธรรม และจัดทำประมวลกฎหมายตามแบบสากลอันเป็นแบบอย่างในการจัดทำประมวลกฎหมายฉบับอื่น ๆ ต่อมา บทบาทสำคัญในการวางรากฐานปรับปรุงกฎหมายไทยตามแบบอารยประเทศของพระองค์ท่านนับเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ประเทศไทยประสบความสำเร็จในการยกเลิกสิทธิสภาพนอกอาณาเขต

ซึ่งต้องใช้เวลาฝ่าฟันอุปสรรคอยู่นับแต่ พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นต้นมา จนสัมฤทธิ์ผลบริบูรณ์
ใน พ.ศ. ๒๔๔๑

นอกจากการปรับปรุงกิจการทางการศาลและประมวลกฎหมายแล้ว
พระองค์ยังมีบทบาทสำคัญในการปรับปรุงการเกษตรกรรมของประเทศให้เจริญขึ้นตาม
แบบอย่างอารยประเทศทั้งหลาย ผลงานที่สำคัญของพระองค์ คือ การร่างพระราช
บัญญัติโฉนดที่ดินฉบับที่ ๑ - ๓ และเสนอโครงการชลประทานอันเป็นหัวใจของการ
เกษตรกรรม ทรงมองเห็นความสำคัญของการชลประทานเป็นอย่างมาก แม้เมื่อที่ประชุม
เสนาบดีไม่เห็นด้วยกับโครงการของพระองค์อันเนื่องมาจากการขาดทุนทรัพย์ในการใช้
จ่าย พระองค์ก็แสดงพระประสงค์ที่จะหาเงินมาใช้จ่ายในโครงการนี้เอง ซึ่งในที่สุด
โครงการของพระองค์ก็สัมฤทธิ์ผลก่อให้เกิดประโยชน์ในการเพาะปลูกอย่างมหาศาลใน
เวลาต่อมา

เจ้าพระยามหิธร (ลออ ไกรฤกษ์) ไทกล่าวแสดงความอาลัยในพระองค์ท่าน
ไว้ว่า

...สิ้นในกรมราชบุรีแล้ว เห็นจะอีกหลายปีกว่านักปราชญ์จะเกิดมาแทนที่มีอยู่เวลานี้
คุณที่ประพฤติก้าวฤามีใจรักแต่เรียนนอยไม่พอกัน คนที่เรียนมากโคคักิริสูงมีแต่ใจกับ
บุญ ฤาไม่มีนิสัยเอาเลย นอกนั้นก็เข็ญนักเรียนแทบเอาตัวไม่รอด... เมืองไทยยัง
ต้องการคนรู้กฎหมายดี ๆ อีกมาก ถ้ามีพวกนี้มากเพียงไร ยานเมืองก็ดีขึ้นเพียง
นั้น...

๑ หลวงจักรปาณีศรีศีลวิสุทธิ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๕๑.

จอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

พระประวัติและการศึกษา

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช มีพระนามเดิมว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติกษेत्र ประสูติเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรงกับวันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๕ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๑๗ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเจ้าจอมมารดาทับทิม ทรงมีพระชนิษฐาและพระอนุชาในเจ้าจอมมารดาเดียวกันอีก ๒ พระองค์ คือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงประเวศวรสมัย และ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจุฬิไชยเฉลิมลาภ (กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร)

พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติกษेत्र ทรงอยู่ในพระเจ้าลูกยาเธอ รุณีใหญ่ ๔ พระองค์แรกที่เสด็จไปศึกษาต่างประเทศ คือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ กรมหลวงปราจิณกิติบดี และ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ทั้ง ๔ พระองค์นี้ได้ร่วมศึกษาด้วยกันมาตลอด ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ทรงมีพระชนมายุน้อยที่สุดในบรรดาพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์นี้

กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เริ่มศึกษาครั้งแรกในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) โดยพระยาศรีสุนทรโวหารจัดให้พระอนุภูลวิธาน (ชม) เป็นครูสอนเฉพาะพระองค์ เมื่อทรงอักษรวิธีภาษาไทยในชั้นปฐมได้แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้พระองค์เสด็จเข้าศึกษาภาษาอังกฤษชั้นต้นในสำนักครูรามสามี่ ตั้งที่เล่าเรียนที่โรงเรียนมหาดเล็กอยู่ตรงมุมตึกข้างประตูพิมานไชยศรี ด้านตะวันออก^๒ การเรียนในตอนนั้นทรงเล่าเรียนพร้อมด้วยพระเจ้าพี่ยาเธออีก ๓ พระองค์

^๑ราชสกุลวงศ์ (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๒), หน้า ๗๕.

^๒สมเด็จพระราชดำรัสพระราชทานภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระนคร : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, ๒๕๑๖), หน้า ๒.

จน พ.ศ. ๒๔๒๗ เมื่อโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบตั้งเป็นระเบียบแล้ว พระราชบิดา จึงโปรดให้เสด็จไปศึกษาวิชาภาษาไทยชั้นมัธยมที่โรงเรียนนี้ ซึ่งมีพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) เป็นอาจารย์ใหญ่ โดยมี เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) ซึ่งขณะ นั้นยังเป็นมหาบัณฑิต เป็นครูถวายการสอน

ใน พ.ศ. ๒๔๒๗ นั้นเองก็ทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหลวง นครไชยศรีสุรเดช เจ้าพิธีโสกันต์พร้อมด้วยพระเจ้าลูกยาเธออีก ๒ พระองค์ คือ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ และ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ ขณะนั้น กรมหลวงนครไชยศรี-สุรเดชมีพระชันษาเพียง ๕ พรรษาเท่านั้น^๑

เมื่อทรงโสกันต์แล้ว ตามราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน ทรงโปรดให้ผนวช เป็นสามเณร เพื่อจะได้โอกาสเริ่มศึกษาความรู้และข้อปฏิบัติในพระพุทธศาสนา การผนวช ในครั้งนี้มีความสำคัญเฉพาะอยู่ข้อหนึ่งคือ เป็นการปฏิญาณมอบพระองค์ถวายไว้ในพระ-พุทธศาสนา เพราะพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์จะเสด็จไปศึกษาวิชาการในทวีป ยุโรป ซึ่งเป็นประเทศที่มีโคเลียมโบสถ์ในพระพุทธศาสนา ถึงผนวชแต่บัดนั้นก็เป็นการ สมควร จึงโปรดให้จัดการทรงผนวชพระเจ้าลูกยาเธอทั้ง ๔ พระองค์ ที่พระที่นั่งจักรี มหาปราสาท เมื่อวันที่พฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก พ.ศ. ๒๔๒๘^๒ ทั้ง ๔ พระองค์ประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงศึกษาธรรมวินัยอยู่ในสำนักสมเด็จพระ พระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ และสมเด็จพระยาวชิรญาณวโรรส^๓

^๑กรมหลวงปราจิณกิติบดี ในขณะนั้นพระชันษาอยู่ในเขต ๑๐ พรรษา ซึ่งเป็นการขัดกับประเพณีการโสกันต์ จึงเลื่อนมาโสกันต์ในเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๒๘.

^๒สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๔.

^๓เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งพระทัยไว้แล้วว่าจะส่ง
 พระเจ้าลูกยาเธอทุกพระองค์ไปศึกษาวิชา ณ ทวีปยุโรป ดังนั้นเมื่อถึง ๔ พระองค์
 ทรงลาผนวชแล้ว จึงโปรดให้เสด็จไปศึกษาวิชาการที่ประเทศอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘
 โดยให้กรมพระจันทบุรีนฤนาถ และกรมหลวงปราจิณกิติบดี เสด็จไปศึกษาที่กรุงลอนดอน
 อยู่ในความดูแลของพระเจ้าอนงยาเธอกรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ อัครราชทูตสยามประจำ
 กรุงลอนดอน โดยมีเจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ขณะนั้นเป็นขุนวิจิตรกรศาสน์ เป็น
 พระอาจารย์ถวายหนังสือไทย ส่วนกรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์ และกรมหลวงนครไชยศรี
 สุรเดช เสด็จไปศึกษาที่กรุงเอเดนเบอเวอ ในสกอตแลนด์ โดยมีหมอกาแวน ซึ่งรับ
 ราชการเป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์ในขณะนั้นออกไปจัดการเกี่ยวกับการศึกษา^๑
 และให้หม่อมเจ้าเพิ่มในกรมหมื่นภูมินทรภักดีติดตามไปเป็นพระอาจารย์ถวายหนังสือไทย^๒
 การที่ทรงโปรดให้แยกกันเล่าเรียนนี้ เพราะทรงมีพระราชดำริว่า ถ้าเรียน
 รวมกันแล้ว การเล่าเรียนอาจจะช้ากว่าแยกกันเล่าเรียน

ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสด็จกลับกรุงเทพฯ พร้อม
 ด้วยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ เสนาบดีกระทรวงการ
 ต่างประเทศ ซึ่งเสด็จแทนพระองค์ไปในงานฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ของสมเด็จพระ
 ราชินีวิกตอเรีย เมื่อมาถึงกรุงเทพฯ แล้วได้เข้าศึกษาต่อในโรงเรียนพระตำหนัก
 สวนกุหลาบ โดยเรียนภาษาอังกฤษครึ่งวัน และเรียนหนังสือไทยกับเจ้าพระยาอมราช
 (ปั้น สุขุม) อีกครึ่งวัน

ใน พ.ศ. ๒๔๓๑ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้เสด็จกลับไปศึกษาที่
 กรุงลอนดอนอีกครั้งหนึ่ง กับพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งจะเสด็จไป

^๑ หจข. สมุดพิเศษเล่ม ๑๖ พระเจ้าอนงยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ
 ถึงพระยาไชยสุรินทร์ และหมอกาแวน, หน้า ๕๕ - ๑๐๐.

^๒ สมเด็จพระบรมพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๕.

ตรวจราชการทหารเรือในยุโรป ในครั้งนี้ทรงเสด็จเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยมอังกฤษ
ในกรุงลอนดอนเป็นเวลา ๓ ปีก็สำเร็จการศึกษา

สำหรับการศึกษาในชั้นสูงต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงกำหนดให้กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชศึกษาวิชาฝ่ายทหารในประเทศเคนมาร์ก
ทั้งนี้เพราะได้รับคำชักชวนจากพระเจ้าคริสเตียนที่ ๕ แห่งกรุงเคนมาร์ก ซึ่งเป็นพระ
สหายสนิทของพระองค์ว่า ถ้าจะไปรุดีพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง
เสด็จไปทรงเล่าเรียนในประเทศเคนมาร์กแล้ว ก็จะทรงยินดีรับเป็นพระราชบุตรอุปการะ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นในน้ำพระทัยของพระเจ้าคริสเตียน
ที่ ๕ ประกอบกับทรงเห็นว่าในประเทศเคนมาร์ก การฝึกหัดทหารก็นับว่าเป็นแบบอย่าง
อันดี คุ้มเป็นประเทศที่ไร้อิทธิพลการเกณฑ์ทหาร ชายชาวเมืองต้องเป็นทหารทั่วไป
จึงไปรุดีให้กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไปเรียนวิชาทหารในประเทศเคนมาร์ก

ใน พ.ศ. ๒๔๓๔ ไปรุดีให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ซึ่งเสด็จไป
ยุโรป เพื่อเยี่ยมตบสมเด็จพระเจ้าอาร์โนโคลาซที่ ๒ แห่งรัสเซีย ซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระยศ
เป็นพระยุพราชและเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์ไปถวายสมเด็จพระเจ้าอเล็กซานเดอร์
ที่ ๓ พระเจ้ากรุงรัสเซียกับทั้งพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ อีก รวมทั้งพระเจ้าคริสเตียน
ที่ ๕ แห่งประเทศเคนมาร์กด้วย จึงไปรุดีให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพเชิญ
พระราชหัตถเลขา และให้พากรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไปถวายพระเจ้าคริสเตียน
ด้วย เมื่อสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพพากรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไปถึง
กรุงโคเปนเฮเกน ประเทศเคนมาร์ก พระเจ้าคริสเตียนที่ ๕ มิได้ประทับอยู่ที่นั่น แต่
ได้เสด็จไปเยี่ยมพระนางมารีราชธิดา ซึ่งเป็นพระมเหสีของพระเจ้าอเล็กซานเดอร์
ที่ ๓ แห่งรัสเซีย ที่เมืองลิวาเคีย ริมทะเลดำ พระเจ้าเฟเดอริกที่ ๘ ทรงเป็นผู้รับรอง
แทน สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงถวายพระราชสาส์น และทูลเรื่องที่ไปรุดี
ให้พากรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไปฝากให้ทรงทราบ พระเจ้าเฟเดอริกที่ ๘ จึงมี
พระราชโอรสไปทูลสมเด็จพระเจ้าคริสเตียนที่ ๕ มีรับสั่งตอบมาว่าให้ทรงทราบว่า
สมเด็จพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ที่ ๓ จะทรงรับรองสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
ที่พระราชวังลิวาเคีย ถ้าหากสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพพากรมหลวง

นครไชยศรีสุรเดชไปที่พระราชวังลิวาเดียด้วย จะทรงยินดีมาก ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระ
 กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงพาทรงหลวงนครไชยศรีสุรเดชไปประเทศรัสเซีย ซึ่ง
 ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ที่ ๓ กับพระมเหสี และบรรดาพระราชโอรสธิดา
 รวมกันอยู่ที่พระราชวังลิวาเดีย นอกจากนั้นยังมีสมเด็จพระเจ้าคริสเตียนที่ ๘^๑
 พระเจ้าแผ่นดินเดนมาร์กกับพระมเหสี พร้อมด้วยสมเด็จพระนางเจ้าอเล็กซานดราแห่ง
 ประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นพระราชธิดาพระองค์ใหญ่ของพระเจ้าคริสเตียนที่ ๘ ซึ่งขณะนั้น
 ยังเป็นพระชายาของพระยุวราชเมืองอังกฤษกับพระราชธิดา ๒ พระองค์ กรมหลวง
 นครไชยศรีสุรเดชได้ทรงคุ้นเคยกับเจ้านายในราชวงศ์ทั้ง ๓ ประเทศตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา
 พระเจ้าคริสเตียนที่ ๘ กับพระมเหสีทรงดีพระทัยเป็นอันมาก ที่พระบาทสมเด็จพระ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชเสด็จ
 ไปเล่าเรียนในประเทศเดนมาร์ก ทั้ง ๒ พระองค์ทรงให้คำมั่นว่าจะทรงเป็นพระครู
 ดูแลท่านบำรุงรักใคร่เหมือนเป็นพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง^๒

กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชเสด็จไปเล่าเรียนที่กรุงโคเปนเฮเกน ประเทศ
 เดนมาร์กเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ โดยมีพระยาชลยุทธโยธิน (Richdieu) เป็นผู้ไปส่ง
 เสด็จถึงกรุงโคเปนเฮเกน และโปรดให้นายร้อยเอกหลวงศัลยุทธวิชิตกร ซึ่งจะออก
 ไปเป็นทูตทหารบกกรุงเบอร์ลิน (Military Attace) ไปประจำรับราชการอยู่กับ
 กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชที่ประเทศเดนมาร์ก^๓

เมื่อเสด็จถึงกรุงเดนมาร์ก ได้ศึกษาภาษาเดนมาร์กและวิชาการกับมิสเตอร์
 ปลอดคอฟ (Mr. Paul Dolph) ระยะเวลาหนึ่งแล้วย้ายไปศึกษากับมิสเตอร์โครก ซึ่ง

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๓ หจข. ต.๔๘/๗ กรมหลวงเทเวศร์วิโรปกการ ทูลกรมหมื่นสมมติอมรพันธุ์
 ลงวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒.

เป็นกรมวังของพระเจ้าแผ่นดินเคนมาร์ก^๑ การเล่าเรียนในชั้นนี้ทรงศึกษาอยู่ ๒ ปี ซึ่งพระอาจารย์คือมิสเตอร์ปอลคอฟ (Mr. Paul Dolph) ชมเชยอยู่เสมอว่าทรงเรียนได้เร็วมาก ภาษาก็ตรัสได้คล่องแคล่วดีและพระอัยยาศัยก็น้อมไปในวิชาทหารเป็นที่สุด จนถึงกับทูลชวนพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าประวิตรวัชรโนคมให้ทรงเรียนวิชาทหารด้วย^๒

ใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ได้เสด็จเข้าสอบไล่เป็นทหารเคนมาร์กในโรงเรียนทหารที่เฟรคริกซ์แบร์ก^๓ ซึ่งในการเข้าสอบคราวนี้ทรงมีพระราชสาส์นมาทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าจะทรงได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นนายทหารไทยเสียก่อนทางเคนมาร์กจึงจะยอมรับเข้าเป็นนายทหารในกองทัพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งยศเป็นร้อยตรีในกองทัพไทย

เมื่อทรงสอบวิชาชั้นต้นสำหรับเป็นนายทหารได้แล้ว พระเจ้าคริสเตียนที่ ๕ จึงโปรดแต่งตั้งให้เป็นนายร้อยตรีในกรมทหารปืนใหญ่ของกองทัพบกเคนมาร์กตั้งแต่วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นต้นไป ต่อจากนั้นได้เสด็จเข้าศึกษาในโรงเรียน

^๑ หจข. ต.๔๘/๓ หลวงวิจิตรวรสาส์น กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์โวปกรณ์ ลงวันที่ ๘ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑.

^๒ หจข. ร.๕๓.๔๘/๓ กรมหลวงเทเวศร์โวปกรณ์ ทูล กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๑.

^๓ หจข. ร.๕๓.๔๘/๓ พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม กราบทูล กรมหลวงเทเวศร์โวปกรณ์ ลงวันที่ ๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๒.

^๔ หจข. ร.๕๓.๔๘/๓ กรมหลวงเทเวศร์โวปกรณ์ ทูล กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๒๖ กันยายน ร.ศ. ๑๑๓.

^๕ หจข. ร.๕๓.๔๘/๓ กรมหลวงเทเวศร์โวปกรณ์ ทูล กรมหมื่นสมมติอมรพันธ์ ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๓.

ชั้นสูงสำหรับนายทหารต่อไป โดยทรงเล่าเรียนและฝึกหัดอยู่ในทหารปืนใหญ่นำ^๑ เมื่อสำเร็จหลักสูตรแล้วได้เสด็จเข้าฝึกหัดรับราชการประจำอยู่ในกรมทหารปืนใหญ่สนามของประเทศเดนมาร์ก

ในเวลาที่ทรงเล่าเรียนอยู่ในประเทศเดนมาร์กนั้น ทั้งสมเด็จพระเจ้าคริสเตียนและพระมหาลีทรงพระเมตตาและให้ความสนิทสนมกับพระองค์เหมือนเป็นพระญาติวงศ์พระองค์หนึ่ง ทรงเอาพระทัยใส่ในการเล่าเรียนของกรมหลวงนครไชยศรีหรืออยู่เสมอ โดยทรงมอบให้อยู่ในความดูแลของบารอนเคอร์เรสโทท เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของเดนมาร์ก^๒ เวลาว่างจากการเรียนโปรดให้ไปเฝ้าและไปร่วมเสวยด้วยที่พระราชวังเป็นนิตย์ เจ้านายในราชวงศ์เดนมาร์กทุกพระองค์ก็ชอบพอรักใคร่กรมหลวงนครไชยศรีเป็นอันมาก กรมหลวงนครไชยศรีสุร เชนนอกจากจะคุ้นเคยกับราชวงศ์เดนมาร์กแล้ว ยังคุ้นเคยกับเจ้านายในราชวงศ์รัสเซีย และราชวงศ์อังกฤษด้วย เพราะทั้ง ๒ ราชวงศ์นี้เกี่ยวข้องกับพระญาติวงศ์กับพระเจ้าคริสเตียนที่ ๕ เจ้านายทั้ง ๒ ราชวงศ์นี้มักจะมาประชุมกันที่วังเบ็นสคอฟในเดนมาร์กเป็นประจำ

ในขณะที่ทรงศึกษาอยู่ในประเทศเดนมาร์กนั้น กรมหลวงนครไชยศรีสุร เชน ได้เสด็จแทนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปช่วยงานบรมราชาภิเษกสมเด็จพระเจ้าชาร์นึโคลาสที่ ๒ แห่งรัสเซีย ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ และในปี พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้เสด็จแทนพระองค์ไปในงานราชาภิเษกของสมเด็จพระเจ้าออกสการ์ที่ ๒ แห่งประเทศสวีเดน ในการนี้ทรงได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

^๑ หจข. ร.๕๓.๔๘/๗ นายร้อยเอกหลวงศัลยแพทย์วิจิตรกร กราบเรียนพระยานนทบุรีศรีเกษตราราม ราชทูตสยามกรุงเบอร์ลิน ลงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๓.

^๒ หจข. ร.๕๓.๔๘/๗ พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม กราบทูต กรมหลวงเทเวศร์วิโรปกการ ลงวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒.

แกรนด์ครอส เซนต์โอลิฟส์ จากพระเจ้าออสการ์ที่ ๒ ทั่วยศ

การเสด็จไปทรงศึกษาของกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชในครั้งนี้นอกจากจะได้รับประโยชน์จากการเล่าเรียนแล้ว ยังได้พำนักประพาสแก่ประเทศชาติด้วย กล่าวคือเป็นผู้เสด็จกระชั้นสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศในยุโรปอันเป็นพระราชประสงค์ข้อหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย และเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. ๒๔๔๐ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชก็ได้โดยเสด็จพระราชบิดาไปเยี่ยมเยือนราชสำนักในประเทศต่าง ๆ ทั่วยศ และได้รับเชิญจากพระเจ้าซาร์นิโคลาสที่ ๒ ให้ไปทอดพระเนตรการประลองยุทธในรัสเซียด้วย เมื่อไปทอดพระเนตรการประลองยุทธนั้นแล้วก็ได้กลับมาตามเสด็จพระราชบิดาอีก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จกลับประเทศไทย ทรงพระราชดำริว่า กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชมีพระชนมายุและได้ทรงศึกษาวิชาการสมควรจะกลับมารับราชการได้แล้ว จึงโปรดให้โดยเสด็จกลับมาด้วยพร้อมพระองค์ รวมเวลาที่เสด็จไปศึกษาอยู่ต่างประเทศได้ ๑๐ ปี คือ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๔๐

จอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช กับ การปรับปรุงกองทัพบกไทยตามแบบตะวันตก

จอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ซึ่งได้ศึกษาวิชาทหารบกตามแบบตะวันตก จากประเทศเดนมาร์ก เป็นผู้มีส่วนสำคัญในการวางรากฐานกองทัพบกไทยให้เจริญทัดเทียมอารยประเทศ ตั้งแต่กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชได้เข้ามารับราชการเป็นทหารบก ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงไปในด้านนำความเจริญมาสู่กองทัพบก และกระทรวงกลาโหมสมัยนั้นได้มีวิวัฒนาการ เป็นแบบทันสมัยทั้งในด้านการจัดหน่วยทหาร

พ.ท. ร.๕๓.๔๔/๔ มีสเตอร์เอกเสลยอนส์ล กงสุลเยเนราลกรุงสตอกโฮล์ม ถึง พระยานนทบุรีศรีเกษทราราม ลงวันที่ ๒๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๕.

และหลักนิยม ดังที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงสรุปไว้ว่า

...การต่าง ๆ ที่ได้จัดขึ้นในทหารบก ให้เป็นต้นแบบประโยชน์แก่สยามราชอาณาจักร ในเวลาปฐมหลวงนครไชยศรีฯ ทรงบัญชาการนั้น ยากที่จะพรรณาให้หมดดีพิศการ ได้ในที่นี้ ดวยเป็นการมากมายหลายอย่างนัก ตั้งแต่ปีภุ พ.ศ. ๒๔๔๑ มาจนปีภุ พ.ศ. ๒๔๕๘ ตลอดเวลา ๑๕ ปีนี้ เป็นเวลาที่ราชการทหารบกได้จัดเปลี่ยนแปลง ยิ่งกว่าครั้งไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาในพงษาวดาร วุโดยยคือ ไทสร่างกองทัพ สำหรับป้องกันกรุงสยามให้มีขึ้นโคจริงในระยะเวลา^๑

การจัดการทหารก่อน พ.ศ. ๒๔๓๐

เพื่อจะได้เข้าใจว่าการจัดการทหารที่ได้รับการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงในสมัย ที่กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงบัญชาการเจริญก้าวหน้าไปอย่างไร จะได้อธิบายถึงการ จัดการทหารก่อนหน้าที่พระองค์ทรงเข้ามาบัญชาการเสียก่อน จึงจะทำให้เห็นผลงานของ พระองค์เด่นชัดขึ้น

การทหารในสมัยก่อนปี พ.ศ. ๒๔๓๐ นั้น จัดแยกกันเป็นกรม ๆ มีเจ้านายและ ข้าราชการซึ่งเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระราชนัดตัย เป็นผู้บังคับบัญชา กรมต่าง ๆ เหล่านี้ เป็นกรมอิสระขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระทรวงกลาโหมในครั้งนั้นยังเป็น กระทรวงว่าการหัวเมืองฝ่ายใต้เหมือนกับมหาดไทยว่าการหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไม่ได้ เกี่ยวข้องบังคับบัญชากรมทหารเหล่านี้

กรมทหารในเวลานั้น แม้จะเป็นกรมอิสระไม่ขึ้นต่อกัน แต่ก็เป็นกรมทหารที่ มีการฝึกยุทธวิธีอย่างใหม่ทั้งหมด ทั้งทหารบก ทหารเรือ แบ่งออกเป็น ๕ กรม คือ^๒

^๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, พระประวัติจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช (พระนคร : โรงพิมพ์กรมยุทธศึกษาทหารบก, ๒๕๑๖), หน้า ๓๓.

^๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ตำนานทหารมหาดเล็ก (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอดิศรอุคมศักดิ์ ณ เมรุวัดเบญจมบพิตร ๑๔ มิถุนายน ๒๔๕๖), หน้า ๓๓ - ๓๕.

๑. กรมทหารมหาดเล็กราชวัลลภรักษาพระองค์ มีพันโทพระเจ้านองยาเชอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเป็นผู้บังคับบัญชา

๒. กรมทหารรักษาพระองค์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้บังคับการ

๓. กรมทหารล่อมวัง กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เป็นผู้บังคับการ แต่เวลานั้นเสด็จไปปราบฮ่อ จึงให้กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช เป็นผู้แทนผู้บังคับการ

๔. กรมทหารหน้า มีพันเอกพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) เป็นผู้บังคับการ แต่เวลานั้นยกทัพไปปราบฮ่อ จึงให้พันตรีเจ้าหมื่นสรรเพชญ์ภักดี (บุศย์ เพ็ญกุล) เป็นผู้แทนผู้บังคับการ

๕. กรมทหารผีพาย มีพันตรีพระยามหามนตรี เป็นผู้บังคับการ อยู่ในความกำกับของพระเจ้านองยาเชอ กรมหลวงเทเวศร์โรปกการ

๖. กรมทหารปืนใหญ่ มีพันตรีพระอมรวินัยสรเดช (โต มุนนาค) เป็นผู้บังคับการได้ไปปราบฮ่อเช่นกัน จึงให้ร้อยเอกหลวงสรวิเศษเดชาวุธ (บุศย์ มุนนาค) เป็นผู้บังคับการแทน

๗. กรมทหารช้าง มีพันตรีพระยาเพชรราชา (เอี้ยว คชาชีวะ) เป็นผู้บังคับการ

ส่วนทหารเรือมี ๒ กรม คือ

๑. กรมทหารเรือพระที่นั่งเวสชาติศรี คือ ทหารกรมช่างแสงเค็ม พระวรวงศ์เชอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ เป็นผู้บังคับการ

๒. กรมอรุณมณฑล รวมกองเรือรบและเรือพระที่นั่งกลไฟพวกหนึ่ง และกองทหารบกสำหรับรบ เรียกว่าทหารมรินอีกพวกหนึ่ง อยู่ในกำบังบัญชาเดียวกัน มีพระยาประกาศรวงษ์วุฒิภักดี (ชาย มุนนาค) เป็นผู้บังคับการ

ผู้บังคับการทั้ง ๕ กรมนี้ต่างก็เป็นอิสระขึ้นตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว การจัดอย่างนี้ทำให้กิจการทหารไม่เป็นระเบียบแบบแผนเดียวกัน ทำให้สิ้นเปลืองเงินแผ่นดินมาก นอกจากนั้นการฝึกหัด การบังคับบัญชา และเครื่องศัตราวุธที่ใช้ยุทโธปกรณ์ไม่เป็น

แบบแผนเดียวกัน "...การที่เป็นอยู่เช่นนี้ไม่สมควรจะเป็นจะมีอยู่ในราชการบ้านเมือง
ที่นับถือว่าเป็นเมืองเอกราชใด ผิดจากธรรมเนียมที่ใช้อยู่ทุกประเทศ..."^๑ พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริดังนี้ จึงได้คิดเปลี่ยนแปลงการจัด
การทหารเสียใหม่ให้เป็นแบบแผนเดียวกัน ดังนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ออกประกาศจัด
การทหารเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๐

จากประกาศการจัดการทหารฉบับนี้เห็นได้ว่า กิจการทหารบกทหารเรือรวมกัน
ตั้งขึ้นเป็น "กรมยุทธนาธิการ" ซึ่งกำหนดการปกครองกองทัพไทยให้เป็นหลักฐานแน่นอน
ฉบับแรก โดยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงพระอิสริยยศตำแหน่งที่จอมทัพ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ทรงดำรงตำแหน่งผู้บังคับบัญชาทั่วไป
ในกรมทหาร แต่ขณะนั้นยังทรงพระเยาว์ จึงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็น "ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไปในกรมทหาร" ต่อมาเรียกว่า
"ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ"^๒

กิจการทหารที่จัดขึ้นใหม่นี้ดำเนินไปได้เพียง ๓ ปี พระบาทสมเด็จพระจุล-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า เท่าที่จัดไปแล้วนั้นก็ยังไม่เป็นการเพียงพอ
แก่ราชการ ตำแหน่งหน้าที่ของผู้ที่จะเข้ารับราชการก็ยังไม่เรียบร้อย" สมควร
จะแก้ไขเพิ่มเติมเสียใหม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการกรมยุทธนาธิการ
เมื่อ ๑ เมษายน ๒๔๓๓ ยกฐานะกรมยุทธนาธิการ ขึ้นเป็นกระทรวง เรียกว่า
กระทรวงยุทธนาธิการ (Ministry of War and Marine) มีเสนาบดีว่าการยุทธนา
ธิการ เลิกตำแหน่งผู้บัญชาการทหารทั่วไปที่ตั้งไว้ใน พ.ศ. ๒๔๓๐ และตั้งตำแหน่งที่จอมทัพ

^๑ เสถียร ลายลักษณ์, (ผู้รวบรวม) ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๑๑,
หน้า ๑๐๐.

^๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, เรื่องเดิม, หน้า ๓๘.

^๓ หจข. ร.๕ก.๑๓.๒/๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๘.

(Commander in Chief) ขึ้นแทน มีอำนาจบังคับบัญชากรมและทหารบก ทหารเรือ โดยสิทธิขาด โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมารทรงดำรงตำแหน่งนี้ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เป็นเสนาบดีว่าการยุทธนาธิการ พระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้บัญชาการทหารบก พระวรวงษ์เธอกรมหมื่นปราบปรปักษ์ เป็นผู้บัญชาการทหารเรือ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดระเบียบกระทรวงเสนาบดีตั้งเป็น ๑๒ กระทรวง จึงได้มีกระทรวงกลาโหมขึ้น และยุบกระทรวงยุทธนาธิการลงมาเป็นกรมยุทธนาธิการ มีหน้าที่ปกครองและบังคับบัญชากรมทหารบกแต่เพียงอย่างเดียว แต่ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ให้มียศเป็นเสนาบดี ซึ่งเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงดำรงตำแหน่งนี้

ในปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ประเทศไทยได้เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศส เนื่องจากยิวฝรั่งเศสเอาเรือรบเข้ามาปิดปากอ่าวไทย ไทยจำต้องยอมเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงเพื่อแลกกับเอกราชของชาติไว้ ทำให้ไทยตระหนักดีว่ากองทัพไทยยังมีประสิทธิภาพไม่เท่าที่ควร จำเป็นต้องจัดระเบียบกรมกองทหารต่าง ๆ เสียใหม่ให้เรียบร้อย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชทรงเสนอให้มีพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร^๑ แต่ก็ไม่สามารถจะจัดการให้สำเร็จได้ในเวลานั้น เนื่องจากชาคนูมีความรู้ความสามารถที่จะจัดการในเรื่องนี้ ต่อจากนั้นทางกระทรวงกลาโหมก็ได้กราบบังคมทูลให้มีการจัดตั้งหน่วยทหารตามมณฑลเทศาภิบาลต่าง ๆ เพื่อเตรียมกำลังทหารบก ทหารเรือไว้ป้องกันประเทศให้พ้นภัยจากศัตรู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจัดกองทหารในมณฑลนครราชสีมาเป็นอันดับแรก และมณฑลปราจีน มณฑลพิษณุโลก

^๑ หจข. ร.๓๓.๑๓.๒/๘ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
กราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม
ร.ศ. ๑๑๑.

เป็นอันกับต่อไป เพราะทั้ง ๓ มณฑลนี้เป็นจุดที่จะส่งกำลังทหารเข้าไปในค่านที่มีเขตแดนติดต่อกับดินแดนที่ตกเป็นของฝรั่งเศสไค้กาย ไค้แก มณฑลที่สุกพระราชอาณาเขตคือ มณฑลลาวพวน (มณฑลอุดร) มณฑลลาวท้าว (มณฑลอิสาน) และ มณฑลเขมร^๑

บทบาทของจอมพล พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ในการปรับปรุงกองทัพบกไทย

พระราชดำริในการเปลี่ยนแปลงการทัพบกไทย ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่อาจจะสำเร็จได้สมตามพระราชประสงค์ ถ้าขาดความช่วยเหลือจากพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจิรประวัติกษัตริย์ (จอมพล กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช) ซึ่งทรงเป็นกำลังสำคัญในการเปลี่ยนแปลงกองทัพบกไทยในครั้งนั้น

จอมพล กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสด็จเข้ารับราชการในกระทรวงกลาโหมใน พ.ศ. ๒๔๔๐ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุฒินั้น ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวถึงการเข้ารับราชการของกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไว้ว่า

...สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุฒินั้นได้ทรงแลเห็นประโยชน์ ที่ใ้กรมหลวงนครไชยศรีฯ ซึ่งเป็นผู้ใ้เคยเรียนวิชาทหาร ตามวิธีปัจจุบันทันสมัย เขาไปช่วยในเวลาทีใ้กำลังต้องการ ไ้ทรงปลูกษาทหารือกรมหลวงนครไชยศรีฯ มาแต่แรก จึงมีผลใ้จักตั้งกรมเสนาธิการทหารบกอันยังมีใ้เคยมีมาแต่ก่อน...^๒

งานปรับปรุงเปลี่ยนแปลงกองทัพบกที่พระองค์ทรงทำในชั้นแรก คือ^๓

^๑แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ, "การปรับปรุงกองทัพบกของไทยตามแบบตะวันตก ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๙๔ - ๒๔๓๕" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๑๕), หน้า ๑๓๕.

^๒สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

^๓คำเนียร เลชะกุล, ประวัติการเตรียมพล นกองทัพบกไทย, (พระนคร : โรงพิมพ์กรมการทหารสื่อสาร, ๒๕๐๗), หน้า ๕๕.

๑. ทรงแก้ไขสายงานฝ่ายอำนวยการในกรมยุทธนาธิการ ซึ่งเป็นเหตุให้ตั้งกรมเสนาธิการทหารบกขึ้นเมื่อ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๔๑ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เลื่อนยศเป็นนายพันเอก ดำรงตำแหน่งเสนาธิการเป็นพระองค์แรก

๒. ได้เปลี่ยนชื่อกรมกองทหารให้เข้าหาระบบอย่างยุโรป ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ ดังนี้

กรมทหารลอมวัง	เป็น	กรมทหารบกราบที่ ๒
กรมทหารผีพาย	เป็น	กรมทหารบกราบที่ ๓
กรมทหารหนา	เป็น	กรมทหารบกราบที่ ๔

๓. ได้เริ่มจัดตั้งหน่วยทหารบกในหัวเมืองที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์ (เป็นกองทัพประจำ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒

หน่วยทหารบกที่จัดวางกำลังไว้ตามมณฑลต่าง ๆ มีดังนี้

- มณฑลกรุงเทพฯ ได้รวบรวมกรมกองต่าง ๆ ที่มีอยู่แล้วในกรุงเทพฯ ขึ้นเป็นมณฑลทหารบก ๑ มณฑล
- มณฑลราชบุรี ได้มีกองทหารมณฑลราชบุรีอยู่ ๑ กอง ซึ่งเป็นทหารสมัครไปรบในกองทหารหนา สมัยพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต) ไปปราบฮ่อ และได้กลับมาประจำอยู่ที่เมืองราชบุรี ต่อมากองทหารหนาได้เปลี่ยนนามเป็น กรมทหารบกราบที่ ๔ และได้แบ่งกองทหารในกรมนี้มารวมกับกองทหารเดิมที่เมืองราชบุรีให้มีมากขึ้น ตั้งเป็นโรงทหารใหญ่โตตามแบบใหม่

- มณฑลนครราชสีมา

พ.ศ. ๒๔๔๔ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้เลื่อนยศทหารเป็นนายพลตรี และเป็นราชองครักษ์พิเศษ ในปีนั้นตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมว่าง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระยาภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และโปรดให้กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

เมื่อใดเขาคำร้งตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ได้ทรงเห็นชอบพร้อม
ต่าง ๆ ในกรมยุทธนาธิการ ซึ่งสมควรจะต้องแก้ไข จึงได้กราบบังคมทูลเสนอที่จะแก้ไข
ชอบพร้อมเหล่านั้น คือ

แผนกกรมปลัดทัพบก มีหน้าที่สั่งการทั่วไปและโต้ตอบหนังสือ ทั้งจัดการเรื่อง
คนที่ จะเข้ารับราชการทหารบก และปลดออกจากราชการ วิธีจัดคนเข้ารับราชการทหาร
ใช้วิธีเก่า นับว่าเป็นวิธีที่ไม่ดีใดคนไม่พอ ถือว่าเป็นการบกพร่อง

แผนกกรมยกกระบัตรกองทัพบก มีหน้าที่ตรวจตราเบิกจ่ายสิ่งของ เงินทอง
เครื่องสรรพาวุธยุทธภัณฑ์ เสื้อผ้า และอำนวยการโยธา โรงทหาร การพาหนะ ตลอดจน
จนการเลี้ยงดูทหาร ในการนี้จะต้องสร้างตึกเก็บรักษากระสุนปืนของแต่ละกรมเพื่อไม่ให้
กวาง่ายกัน และไม่ให้เกิดอันตราย ใดแก่ ไฟไหม้และชำรุด เป็นต้น ส่วนเสื้อผ้าเดิม
ได้จัดหาไว้เฉพาะทหารประจำการ ไม่ได้จัดหาไว้เมื่อเวลาระดมพล จึงได้สั่งเตรียม
สิ่งของต่าง ๆ สำรองไว้พอที่จะระดมทหารได้ ๕๐,๐๐๐ คน และจะต้องเพิ่มเงินเพื่อ
เตรียมไว้สำหรับทหาร ๕๐,๐๐๐ คน

แผนกพาหนะ เมื่อแรกตั้งกระทรวงยุทธนาธิการ ร.ศ. ๑๑๑ เสนาบดี
กระทรวง ได้ตกลงไว้กับกรมทหารเรือว่าในการพาหนะฝ่ายน้ำ เป็นหน้าที่ของทหารเรือ
ที่จะจัดให้ทหารบก กรมทหารบกจึงได้ส่งเรือที่สะสมไว้ไปเก็บที่กรมทหารเรือ ต่อมา
ทหารเรือแจ้งมาว่าเรือชำรุด และเรือทหารเรือก็ไม่พอจะจ่ายให้ได้ กรมยุทธนาธิการ
จึงต้องสร้างเรือขึ้นกรมละ ๔ - ๕ ลำ เมื่อมีราชการมากขึ้นเรือไม่พอใช้ บางครั้ง
ต้องเช่าเรือราษฎรจึงต้องขอให้สร้างเรือขึ้นอีก พาหนะบก คือ เกวียน โค ใน
กรุงเทพฯ ไม่มีโอกาสใช้ จึงจัดไว้ในมณฑลอื่น เช่น มณฑลนครราชสีมา แผนกเวรโรง
มีหน้าที่ซ่อมแซมโรงทหารและก่อสร้างขึ้นในกรุงเทพฯ รวมทั้งมีหน้าที่รักษาเตนท์และ
เครื่องเตนท์

พ.ท. ร.๕ก.๑๓.๒/๒๗ กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช กราบบังคมทูล
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๒๕ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๑.

แผนกรมเสนาธิการทหารบก มีหน้าที่เรียบเรียงแบบฝึกหัดและข้อบังคับต่าง ๆ ทั้งรวบรวมแผนที่ ซึ่งจะต้องใช้ในกรมทหารบกกับตรวจระยะทาง และการเดินทางของทหารที่จะยกไป ณ ตำบลต่าง ๆ และมีหน้าที่อำนวยความสะดวกในการศึกษาในกรมทหารบก

ในแผนนี้จำเป็นต้องเพิ่มเจ้าหน้าที่ทำแผนที่ เพิ่มนายทหารตรวจระยะทาง และการเดินทาง เพิ่มนักเรียนนายร้อยและสถานที่ให้เพียงพอกับอัตรานักเรียน และได้พิจารณาว่านักเรียนผู้ที่สอบไล่ได้ชั้นประโยคเข้ามาเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก จะได้นายทหารเร็วขึ้น ส่วนโรงเรียนนายสิบเดิมรวมอยู่ในความปกครองของผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อยซึ่งต้องดูแลนักเรียนนายร้อยมากขึ้น จึงยกกองนักเรียนนายสิบมาขึ้นกับกองบัญชาการทหารมณฑลกรุงเทพฯ และจัดตั้งโรงเรียนนายสิบขึ้นอีกในมณฑลราชบุรี และมณฑลนครราชสีมา และขอเพิ่มเงินเดือนแก่นายสิบอีก

แผนกกองสารวัตรปืนใหญ่ ขอเพิ่มช่างและคนงานในการที่จะทำกระสุนปืนสำหรับพลทหารฝึกหัด กระจายให้ทำกระสุนได้วันละ ๑,๐๐๐ นัด

กองแพทย์ทหารบก ควรจะเพิ่มแพทย์ขึ้นอีกตามกรมกอง และจัดให้มีแพทย์กรมกลางขึ้น ให้มีโรงพยาบาลสำหรับทหารในกรุงเทพฯ แยกประเภท แผนกยาฝรั่ง และยาไทย

กรมบัญชาการทหารมณฑลกรุงเทพฯ มีกรมทหารอยู่ใต้บังคับ คือ กรมทหารมหาดเล็ก ๑ กรม กรมทหารม้าที่ ๑ ๑ กรม กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๑ ๑ กรม กรมทหารราบที่ ๑ ๑ กรม กรมทหารราบที่ ๒ ๑ กรม กรมทหารราบที่ ๓ ๑ กรม กรมทหารช่าง ๑ กอง และกองโรงเรียนนายสิบ ๑ กอง ขอบกพร่องของมณฑลกรุงเทพฯ คือ ผู้บัญชาการมณฑลไม่ค่อยเอาใจใส่ในการฝึกทหาร การฝึกจึงไม่เป็นระเบียบเดียวกัน ทหารหลบหนีราชการมีเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เพราะใจวิธีก่า คือ เกณฑ์คนจากมณฑลอื่นได้แก่ มณฑลกรุงเทพฯ ปราชินบุรี นครไชยศรี มาเป็นทหาร คนในกรุงเทพฯ เองมีน้อยทหารอยู่ห่างไกลบ้าน จึงหลบหนีกันมาก พระองค์จึงเสนอว่าให้ตั้งข้าหลวงพิเศษของกรมยุทธนาธิการออกไปช่วยข้าหลวงเทศาภิบาลคึกคักตามคน

มณฑลนครราชสีมา มีกรมทหารอยู่ใต้บังคับ คือ กรมทหารปืนใหญ่ที่ ๓ กรมทหารม้าที่ ๓ กองทหารราบที่ ๕ กองโรงเรียนนายสิบ มีขอบกพร่อง คือ

ชาคนายทหาร และอาวุธปืนไม่ทันสมัย โรงทหารมีไม่เพียงพอแก่จำนวนทหาร

กองบัญชาการทหารมณฑลราชบุรี มีกรมและกองทหารอยู่ใต้งบังคับกองทหารปืนใหญ่ที่ ๒ กรมทหารม้าที่ ๒ กรมทหารราบที่ ๔ กองนักเรียนนายสิบ ขอบกพร่องของมณฑลนี้ คือ คนหนี้ยทหารกันมาก ทรงเสนอให้ย้ายกรมทหารราบที่ ๔ ซึ่งอยู่ในกรุงเทพฯ ออกไปรวมกับมณฑลราชบุรี ซึ่งจะทำให้การบังคับบัญชาทหารสะดวกขึ้น

มณฑลอิสาน ขอบกพร่องคือ ผู้ที่ไม่รับราชการทหาร ณ มณฑลนั้นเป็นคนกรุงเทพฯ ซึ่งร้องขอว่าขอกลับมารับราชการในถิ่นของตน และขอให้เปลี่ยนผู้บังคับการใหม่ เพราะผู้บังคับการคนเก่าไม่เป็นผู้สามารถรอบรู้ในธรรมเนียมทหารอย่างใหม่

มณฑลอุดร มีกองทหารตั้งอยู่ที่บ้านเคื่องหมากแข้ง คือ กรมทหารราบที่ ๙ และเป็นใหญ่ ๒ กระจบ ทหารกรมนี้เช่นเดียวกับทหารมณฑลอิสาน คือ เป็นคนกรุงเทพฯ คนในท้องถิ่นนั้นไม่ได้ถูกเรียกเข้าประจำการ การฝึกหัดกบพร่องและขาดคนไปตรวจตราให้ทั่วถึง การทหารมณฑลนี้จึงไม่เจริญ ขอให้จัดการแบบมณฑลนครราชสีมา

มณฑลพายัพ มีกองทหารตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ คือ กรมทหารราบที่ ๘ เเดิมเมื่อแรกตั้งได้นำกองทหารไปจากกรุงเทพฯ และแยกย้ายกันรักษาการณ์ ทำหน้าที่ระงับเหตุปราบโจรผู้ร้ายในทำนองตำรวจภูธร ไม่ได้จัดระเบียบแบบกองทหาร ต่อมาได้จัดให้มีตำรวจภูธรขึ้นที่เชียงใหม่ จึงเป็นการประชันกัน และมีผู้คิดว่าไม่จำเป็นต้องมีทหาร คือ ทหารมีประโยชน์ไม่เท่ากับตำรวจภูธร จึงทำให้หน้าใจของทหารในมณฑลพายัพเหี่ยวลง ต่อมาได้จัดหาคนพื้นเมืองเข้ามาฝึกหัดเป็นทหารแต่ก็ยังอ่อนมาก เมื่อเกิดเรื่องเงี้ยวขึ้น ทหารพื้นเมืองก็ไม่สามารถสู้รบได้ จึงจำเป็นต้องมีการฝึกหัดใหม่ให้ดีขึ้น

การที่จะแก้ไขขอบกพร่องนั้น สิ่งสำคัญที่สุด คือ จะต้องหาวิธีการจัดการเรื่องคนที่ จะเข้ารับราชการทหารให้ได้ผล การจัดการทหารจึงจะเข้าระเบียบแบบแผนตามแบบใหม่ ซึ่งในการนี้จำเป็นต้องมีพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารขึ้น

วิธีเกณฑ์คนมาฝึกหัดเป็นทหารในสมัยก่อน คือ การเอาเลขที่เกณฑ์มาฝึกหัดเป็นทหาร เมื่อกำหนดว่าจะเอาคนกรมใด ๆ มาเป็นทหาร ก็เรียกกระดมคนกรมนั้น ๆ เข้ามาเลือก เพื่อฝึกหัดกระบวนอาวุธ เมื่อฝึกหัดแล้วก็แบ่งคนเหล่านั้นออกเป็น ๔ ส่วน ผลัดเปลี่ยนกันเข้าเวรอยู่ประจำราชการส่วน ๑ ปล่อยให้ออกเวรไปทำมาหากิน ๓ ส่วน

ใครถึงเวรต้องเขามารับราชการ จะเสียเงินค่าราชการแทนไม่ได้ แต่เวลาที่อยู่รับราชการได้พระราชทานเบี้ยเลี้ยงและเงินเดือนของหลวง ถึงกระนั้นการที่เป็นทหารต้องฝึกหัดยืนยาม และทำการต่าง ๆ ยิ่งหนักกว่าไพร่หลวงที่มารับราชการฝ่ายพลเรือน จึงไม่มีใครอยากเป็นทหารและเกิดความกลัวที่จะต้องเป็นทหาร พอมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงจัดตั้งทหารเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายกรม การเกณฑ์คนเป็นทหารก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น ความรู้สึกกลัวที่จะต้องเป็นทหารก็แพร่หลายออกไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคิดหาวิธีแก้ไขในเรื่องนี้โดยครั้งแรกให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้บังคับการทหารหน้า ใช้วิธีเกลี้ยกล่อมหาคนมาสมัครเป็นทหาร และสัญญาว่าเมื่อครบกำหนด ๑ ปีแล้ว จะปล่อยให้พ้นจากราชการ แต่วิธีนี้ได้ผลเพียงชั่วคราวเท่านั้น เพราะต่อ ๆ มาก็ไม่มีการมาสมัครเป็นทหารอีก ต่อมาโปรดให้แก้ไขอีกครั้งหนึ่งโดยโปรดให้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์จัดตั้งทหารเรือขึ้นตามหัวเมืองชายทะเลฝ่ายตะวันออก เพื่อเกณฑ์ชายฉกรรจ์ในหัวเมืองเหล่านั้น มาฝึกหัดเป็นทหารแล้วแบ่งเป็นเวรผลัดเปลี่ยนกันมาประจำรับราชการ การจัดนี้ได้ผลดีในตอนแรก ๆ ต่อมาคนก็ลดน้อยลง เพราะไม่มีสัมมะโนครวัวย้ายตัวพลเมือง และไม่มีพนักงานที่จะตรวจเรียกคนมารับราชการทหาร^๑

อันที่จริงความคิดเรื่องการเกณฑ์ทหารนี้มีมาตั้งแต่สมัยที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ^๒ แต่ความคิดนี้ก็ไม้อาจสำเร็จลงได้เพราะ “ เป็นการใหญ่โตจะเกณฑ์คนซึ่งไม่อยากเป็นทหารให้ต้องเป็นทหารทั้งพระราชอาณาจักร วิธีที่จะผ่อนผันจัดการให้เรียบร้อยยากมีใช้น้อย ผู้จะเป็นเครื่องมือสำหรับทำการ ตั้งต้นแต่นายทหารที่จะส่งออกไปบังคับบัญชาก็มีไม่พอ ฝ่ายพลเรือน

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรุงรักษาานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๓๖ - ๓๗.

^๒ หจช. ร.๕ก.๑๓.๓/๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๒.

ที่จะช่วยทำการในท้องที่มีส่วนโนคริวเป็นต้น ก็ยังไม่แลเห็นความหวังใจอยู่ที่ไหน และที่สุดซึ่งเป็นข้อสำคัญกว่าอย่างอื่นนั้น คือ จะได้อะไรที่ไหนมาให้พอใช้จ่าย...”^๑

ควายเหตุนี้เอง เมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ก็ได้ทรงจัดการเรื่องนี้ก่อนอื่น และได้จัดการได้สำเร็จ โดยขอพระบรมราชานุญาตประกาศให้ขอบังคับลักษณะการเกณฑ์ทหารในมณฑลพิษณุโลก และมณฑลนครสวรรค์ก่อนอื่น ทั้งนี้เนื่องด้วยเกิดมีการจลาจลของพวกเงี้ยวในมณฑลพายัพ จึงต้องเกณฑ์พลทหารและไพร่บ้านพลเมืองขึ้นไปทำการปราบปราม พร้อมกันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็โปรดให้ให้ขอบังคับกับมณฑลนครราชสีมาด้วย^๒ ต่อจากนั้นก็ทรงประกาศให้ขอบังคับกับมณฑลราชบุรีด้วยอีกมณฑลหนึ่ง

เมื่อการทดลองให้ขอบังคับลักษณะการเกณฑ์ทหารใน ๔ มณฑล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ใ้ผล พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารขึ้น เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๕๔ (๒๔๔๘) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ทรงเรียบเรียงพระราชบัญญัตินี้ ด้วยพระองค์เอง

วิธีเกณฑ์ทหารตามพระราชบัญญัตินี้ มีข้อความว่า บรรดาชายฉกรรจ์ที่มีอายุ ๑๕ ปีขึ้นไป ต้องมาเข้าทะเบียนเป็นทหารรับราชการประจำอยู่ ๒ ปี เมื่อรับราชการครบ ๒ ปีแล้ว ปลดออกเป็นกองหนุนชั้นที่ ๑ พวกกองหนุนชั้นที่ ๑ มีหน้าที่เข้ามาฝึกซ้อมปีละ ๒ เดือน เมื่ออยู่ในกองหนุนชั้นที่ ๑ ครบ ๕ ปีแล้ว ปลดออกเป็นกองหนุนชั้นที่ ๒ พวกกองหนุนชั้นที่ ๒ มีหน้าที่เข้ามาฝึกซ้อมเพียงปีละ ๑๕ วัน เมื่ออยู่ในกองหนุนชั้นที่ ๒ ครบ ๑๐ ปีแล้ว เป็นปลดพ้นจากราชการทหาร^๓

^๑ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, เรื่องเดิม, หน้า ๓๗ - ๓๘.

^๒ หจข. ร.๕ก.๑๓.๖/๒๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ ลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม ร.ศ. ๑๕๖.

^๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมพิทยางกูร, เรื่องเดิม, หน้า ๓๘ - ๓๙.

ต่อมาได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารในมณฑลต่าง ๆ ตามลำดับไปดังนี้

มณฑลนครราชสีมา มณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลราชบุรี ๔ มณฑลนี้ ได้จัดการตามข้อบังคับมาแล้ว ใช้พระราชบัญญัติแต่วันประกาศเป็นต้นมา

มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี ๒ มณฑลนี้ใช้พระราชบัญญัติตั้งแต่วันที่ ๑

เมษายน ร.ศ. ๑๒๕ (๒๔๔๘)

มณฑลปราจีน ใช้พระราชบัญญัติวันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๖ (๒๔๕๐)

มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลจันทบุรี ๒ มณฑลนี้ใช้พระราชบัญญัติ วันที่ ๑ เมษายน ร.ศ. ๑๒๗ (๒๔๕๑)

มณฑลภาคพายัพ มณฑลอุดร มณฑลอุบลราชธานี มณฑลร้อยเอ็ด ๔ มณฑลนี้ ใช้พระราชบัญญัติเมื่อวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๕๗

มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี มณฑลสุราษฎร์ มณฑลภูเก็ต มณฑลเพชรบูรณ์ ๕ มณฑลนี้ ใช้พระราชบัญญัติเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘

เป็นอันว่าพระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารได้ใช้ทั่วพระราชอาณาจักรเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘

การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะการเกณฑ์ทหารที่ละมณฑล โดยเฉพาะในมณฑลซึ่งอยู่ห่างกรุงเทพฯก่อนอื่น นับเป็นพระปรีชาญาณอันเฉลียวฉลาดของกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช กล่าวคือคนที่อยู่ในมณฑลซึ่งห่างไกลกรุงเทพฯ ไม่เคยรับราชการทหาร จึงไม่กลัวการเป็นทหารเหมือนคนที่อยู่ในมณฑลกรุงเทพฯ หรือมณฑลใกล้กรุงเทพฯ ซึ่งเคยถูกเกณฑ์เป็นทหารมาแล้ว การคัดเลือกนายทหารออกไปจัดการก็หาได้เพียงพอแก่ความต้องการ ซึ่งถ้าจัดพร้อมกันทุกมณฑลแล้วก็จะไม่มีพอ อีกประการหนึ่งกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชได้มีเวลาศึกษาขอบบพร่องอันอาจจะเกิดขึ้นในการใช้พระราชบัญญัตินี้

ในมณฑลอื่น ๆ ต่อไป เพื่อจะได้เตรียมแก้ไขไว้เสียก่อน รวมทั้งใคร่รู้จำนวนเงินที่จะต้องใช้จ่ายในการจัดทหารในมณฑลอื่นต่อไป ผลก็คือการใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารอีกประการหนึ่ง คือทหารโคอยู่ในท้องดินของคน ไม่ต้องหึ่งถิ่นฐานบ้านเรือนไปรับราชการในท้องดินอื่น และไม่ต้องรับราชการทหารอยู่จนแก่เหมือนแต่ก่อน ทำให้คนเต็มใจที่จะสมัครเข้ารับราชการ เป็นทหารมากขึ้น

การประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารนี้ นับว่าเป็นความคิดที่ดีและวิธีการจัดก็ คึงใจกลาวมาแล้ว แต่กว่าจะสำเร็จเรียบร้อยลงได้ก็มีโชของง่าย เพราะเมื่อมีประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลแรก ผู้คนก็พากันตื่นตื่นกลัวเป็นทหารกันมากหนีไปบวชเป็นพระบ้าง เป็นเณรบ้าง กับทั้งมีเสียงเล่าลือกันว่า จะเกณฑ์คนตั้งแต่อายุ ๑๐ ปี ขึ้นไปเป็นทหาร^๑ นอกจากนั้นเมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารในกรุงเทพฯ ความในพระราชบัญญัติมียกเว้นราชการพลเรือน ไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นทหาร ผู้คนก็พากันสมัครเข้ารับราชการตามกระทรวงต่าง ๆ ถึงจะได้เงินเดือนไม่ไคเงินเดือนก็รับทำ เพื่อหลีกเลี่ยงการเป็นทหาร ข้างฝ่ายทหารเมื่อเห็นคนหาช่องทางหลีกเลี่ยงการทหารมาก ๆ เกรงจะเสีย خس่าคัญของพระราชบัญญัติ จึงขอให้กระทรวงต่าง ๆ ส่งเสมียนพนักงานมาเป็นทหาร ซึ่งบางกระทรวงก็เห็นควย บางกระทรวงก็ไม่เห็นควย เกิดการโต้แย้งกัน กว่าจะตกลงเป็นระเบียบกันได้ก็ค้องใช้เวลานาน การจัดการเกณฑ์ทหารจนเป็นระเบียบและไคผลคินี้ จึงคองนับว่าเป็นพระอุศสาหะของกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการในเวลานั้น

โครงการจัดกองทัพบกของกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

เมื่อได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารความมณฑลต่าง ๆ มาเป็นลำดับ ทำให้กิจการทหารบกเข้าระเบียบแบบแผนมั่นคง กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

^๑ หจข. ร.๕ ก.๑๓.๒/๒๓ พระองค์เจ้าจิรประวัติวรเดช กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลงวันที่ ๑๔ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๔.

จึงได้ทรงดำเนินการจัดกองทหารประจำการตามโครงการที่ได้ทรงวางไว้ โครงการของพระองค์คือการจัดทหารบกทั่วประเทศเป็น ๑๐ กองพล โดยได้พิจารณาการจัดและการวางกำลังประกอบกับฐานะทางภูมิศาสตร์ทหารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ การรบอย่างถนัดวัน กองทัพบก ๑๐ กองพล ตามโครงการวางอยู่ในมณฑลต่าง ๆ ดังนี้

๑. กองพลที่ ๑	รักษาพระองค์	ตั้งอยู่ที่	มณฑลกรุงเทพฯ
๒. กองพลที่ ๒		ตั้งอยู่ที่	มณฑลนครไชยศรี (มีบางส่วนอยู่ในกรุงเทพฯ)
๓. กองพลที่ ๓		ตั้งอยู่ที่	มณฑลกรุงเทพฯ (บางส่วนอยู่ในกรุงเทพฯ)
๔. กองพลที่ ๔		ตั้งอยู่ที่	มณฑลราชบุรี
๕. กองพลที่ ๕		ตั้งอยู่ที่	มณฑลนครราชสีมา
๖. กองพลที่ ๖		ตั้งอยู่ที่	มณฑลนครสวรรค์
๗. กองพลที่ ๗		ตั้งอยู่ที่	มณฑลพิษณุโลก
๘. กองพลที่ ๘		ตั้งอยู่ที่	มณฑลพายัพ
๙. กองพลที่ ๙		ตั้งอยู่ที่	มณฑลปราจีนบุรี
๑๐. กองพลที่ ๑๐		ตั้งอยู่ที่	มณฑลอุดรและอิสาน

สำหรับกองพลที่ ๑๐ นี้ เป็นกองพลพิเศษ ซึ่งในยามบ้านเมืองเป็นปกติจะไม่จัดการจัดวางกำลังกองทัพ ๑๐ กองพลนี้เป็นการจัดตามอุดมคติที่นักการทหารไทยพึงประสงค์นักหนา เพราะได้พิจารณาอย่างรอบคอบแล้วว่า เป็นกำลังที่สามารถจะป้องกันรักษาประเทศได้ โครงการจัดกองทัพ ๑๐ กองพลนี้ได้ใช้เป็นหลักในการจัดทหารบกอยู่จนทุกวันนี้ นับว่ากรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงเป็นนักการทหารที่ทันสมัย^๒

^๑แจ่มจันทร์ วงศ์วิเศษ, เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๔ - ๑๕๗.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๐๕.

ลักษณะการจัดหน่วยทหาร และวิธีฝึกหัดทหาร

ลักษณะการจัดหน่วยทหารบกของประเทศไทยก่อนหน้าที่กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช จะเข้ารับตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้น จัดเป็นกรม ๆ และส่วนมากจะประจำราชการอยู่ในกรุงเทพฯ ถึงไพร่จะอยู่ที่ใดเมื่อถึงเวรก็ต้องเข้ามารับราชการในกรุงเทพฯ เมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงเข้ามาเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการจึงได้จัดหน่วยทหารตามแบบยุโรป คือ จัดเป็นกองร้อย กองพัน และกองพล จนถึงกองทัพตามลำดับ เหล่าทหารที่จัดขึ้นก็ไต่แก่ ทหารราบ ทหารม้า ทหารปืนใหญ่ ทหารพราน ทหารพาหนะ และทหารพยาบาล เหล่าทหารที่จัดเป็นกองร้อยและกรมมีประจำการอยู่ในกรุงเทพฯ และทั่วพระราชอาณาจักรตามมณฑลทหาร เมื่อใช้พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้ว คนอยู่ในมณฑลใดก็รับราชการทหารอยู่ในมณฑลนั้น เป็นทหารประจำการ และเป็นทหารกองหนุนตามกำหนดเวลาในพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหาร ซึ่งสามารถเรียกมาเป็นกำลังกองทัพยกได้อย่างรวดเร็วในยามสงครามหรือยามฉุกเฉินได้

สำหรับวิธีฝึกหัดทหารนั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการฝึกหัดทหารอย่างยุโรปเป็นครั้งแรก โดยครูฝึกเป็นชาวอังกฤษ จึงใช้วิธีฝึกแบบอังกฤษ ตลอดจนคำบอกก็ใช้เป็นภาษาอังกฤษ ซึ่งก็ได้ใช้ต่อมาเรื่อย ๆ ครั้นเมื่อมีการจัดทหารมหาดเล็กขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยคิดจะเปลี่ยนคำบอกเป็นภาษามคธ แต่คิดคำสั่งขึ้นได้เพียงทำป็น มีวันหายวูบ เป็นต้น ใช้ฝึกหัดแถวไม่ได้ จึงต้องใช้คำบอกแถวเป็นภาษาอังกฤษเรื่อยมา เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเมื่อครั้งดำรงตำแหน่งผู้บังคับการทหารหน้า เคยคิดคำบอกเป็นภาษาไทย แต่ก็ได้ใช้ทั่วไป เพราะในเวลานั้นกรมทหารต่าง ๆ เป็นกรมอิสระไม่ขึ้นต่อกัน จึงไม่มีกรมใดนำเอาไปใช้ จนเมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการแล้ว จึงได้คิดคำบอกทหารเป็นภาษาไทย ใช้เหมือนกันหมด อย่างเดียวกับเพลงแตรสัญญาที่ใช้เป็นแบบเดียวกัน แต่กระบวนฝึกหัดแปรแถวครั้งนั้น เพราะยังมีทหารน้อย วิธีฝึกหัดมีแต่เพียงแปรแถวกองพันเป็นอย่างสูง ยังไม่ได้เริ่มฝึกหัดถึงวิธียุทธ ต่อเมื่อกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เสด็จเข้าไปรับราชการทหารจึงเริ่มคิดวิธีฝึกหัดอย่างที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ทราบว่าทรงแต่งแลเขียนเอง แลหัดค่อขึ้น

ไปถึงออกสนามแลกระบวยุทธ^๑

วิธีฝึกหัดทหารบกทุก ๆ อย่าง ตลอดจนซ้อมรบประลองยุทธ ที่เราเห็นกัน
อยู่ทุกวันนี้ ล้วนเป็นสิ่งที่ได้จัดให้มีขึ้นในสมัยที่กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงดำรง
ตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทั้งสิ้น

การฝึกหัดวินัยและน้ำใจทหาร

ในสมัยที่กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนั้น
ได้จัดให้มีการฝึกหัดวินัย และน้ำใจทหารควบ กล่าวคือ ก่อนที่จะมีการใช้พระราชมัญญัติ
ลักษณะเกณฑ์ทหารบรรดาชายฉกรรจ์มักจะพากันหนีทหารกันเป็นส่วนมาก แต่ครั้งเมื่อได้
ประกาศใช้พระราชมัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารแล้ว พวกที่ถูกเกณฑ์มาเป็นทหารพอได้รับ
การฝึกหัด สั่งสอนก็เกิดความคุ้นเคยและเห็นว่าการเป็นทหารมิใช่สิ่งที่น่ากลัวอีกต่อไป
กันต่อ ๆ ไป ชายฉกรรจ์ในสมัยต่อ ๆ มา ก็พากันสมัครเข้าเป็นพลทหาร ไม่คิดหลบหนี
เหมือนแต่ก่อน ทั้งนี้เป็นเพราะการบังคับบัญชาดี อบรมใจคนที่เป็ทหารได้ดี ไม่มีความ
หวาดหวั่นในการเป็นทหาร คิดว่าเป็นหน้าที่ของตนที่จะรับใช้ประเทศชาติ ตั้งที่นาย วัน
เคอ ไฮเค ได้เล่าให้สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพฟังว่า ครั้งหนึ่งเขาขึ้นไปตรวจ
ที่สร้างทวนอยู่ที่เมืองชัยนาท วันหนึ่งไปนั่งพักนอนอยู่ใต้ร่มไม้แห่งหนึ่ง ซึ่งเป็นทางคนเดิน
มีชาวเมืองเดินทางมากลุ่มหนึ่งประมาณ ๒ - ๓ คน แวะเข้าไปพักใต้ร่มไม้เดียวกับเขา
เขาจึงถามว่าจะไปไหน คนหนึ่งในพวกนั้นบอกว่าเป็นทหารอยู่ในเมืองชัยนาท ได้ลาจะ
ไปเยี่ยมบ้าน นายวัน เคอ ไฮเค นี้ก็อยากจะทราบว่าพวกราษฎรที่ถูกเกณฑ์เป็นทหาร
จะมีความรู้สึกอย่างไร จึงลองถามคนพวกนั้นว่าที่เป็นทหารนั้นเป็นอย่างไรบ้าง ได้รับ
คำตอบว่า เป็นทหารตามหน้าที่ของพลเมืองที่จะต้องช่วยกันรักษาบ้านเมืองของตน
นายวัน เคอ ไฮเค ไม่ได้คาดว่าจะเป็นคำตอบอย่างนี้ก็มีความประหลาดใจ เมื่อกลับไป
ประเทศของตนแล้วก็ได้เล่าเรื่องนี้แก่เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของตนฟัง ซึ่ง
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศเนเธอร์แลนด์กล่าวว่า ถ้าชาวฮอลันดาของเรา รู้สึก

^๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๔๔ - ๔๕.

อย่างทหารไทยนี้หมกตุคนก็จะคือ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงเชื่อว่า เป็นเรื่องจริง เพราะเด็กที่มาอยู่กับพระองค์หลายคน เมื่อก่อนเคยส่งไปรับราชการ ทหาร ก็ต้องแข็งแรงเกลี้ยกล่อมอยู่ไม่น้อย แต่มาคราวนี้ ถึงคราวใครจะต้องเข้าเป็น ทหารก็ไม่ต้องตกเดือนอีกอย่างใด บางคนที่ไม่ถูกเกณฑ์ร้องขอสมัคร เข้าเป็นทหารก็มี เรื่องคนหลีกเลี้ยงการ เป็นทหารในสมัยนั้นนับว่าไม่มีเลย แสดงว่าคนนิยมการทหาร กันมากในตอนปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเคยให้ ครวจนักโทษตามเรือนจำหัวเมืองหลายปีว่าจะมีผู้ที่พ้นราชการทหารแล้วมาต้องโทษมาก น้อยเพียงใด เพราะมีคนบ่รารกว่า การเกณฑ์คนหนุ่ม ๆ ไปรวมกันไว้มาก ๆ เวลา พ้นทหารออกมาคนที่ก็จะไปได้ ความชั่วมาจากการมั่วสุมนั้น แล้วประพฤติเป็นโจรผู้ร้าย ปราบกว่าบรรดานักโทษที่เข้ามาต้องขังมีน้อยที่สุดที่จะมีรอยสักเป็นทหาร แสดงว่าการ เป็นทหารได้มีการฝึกหัดคนไว้ดีด้วย ทั้งหมดนี้เป็นวิธีฝึกหัดหน้าใจคนซึ่งได้จัดขึ้นใหม่ใน ครั้งกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชทรงบัญชาการทหารบก ยิ่งกว่าค่ายเหตุอื่น^๒

กล่าวได้ว่า กิจการทหารบกในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวได้เข้ารูปเป็นระเบียบเรียบร้อยตามแบบแผนอารยประเทศ ซึ่งผลจากการ จัดการทั้งหมดนี้เป็นเพราะกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ซึ่งสำเร็จวิชาทหารบกจาก ประเทศเดนมาร์กเป็นผู้จัดวางโครงการทั้งสิ้น ผลของการจัดกิจการทหารบก ได้ปรากฏ แก่ตาชาวกรุงเทพร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ เมื่อมีการประลองยุทธที่ทุ่งพญาไท และสวน สนามที่หน้าพระลานสวนดุสิต คนทั้งหลายได้เห็นกองทัพไทย พร้อมด้วยเครื่องศัตราวุธ ยุทธภัณฑ์ ซึ่งได้จัดสร้างขึ้นใหม่ ตลอดจนวิธีฝึกหัดกระบวนยุทธ ในคราวนี้ รัฐบาล ฝรั่งเศสถึงกับส่งนายพล แม่ทัพฝรั่งเศสเข้ามาดูการประลองยุทธ และก็ได้เห็นว่ากำลัง ทหารไทยมีจริง ๆ แล้ว^๓

^๑ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า ๔๖.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชไทรทรงกรมเป็น กรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดช^๑ และได้รับพระราชทานยศทางทหารสูงสุดเป็น "พลเอก" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๔

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (๒๔๕๓ - ๒๔๖๘) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนกรมหมื่นนครไชยศรีสุรเดชขึ้นเป็น "กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช" พระเกียรติคุณของพระองค์ปรากฏอยู่ในประกาศพระบรมราชโองการเลื่อนกรมตอนหนึ่งว่า

... ต่อแต่นั้นมาภูไทรทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งอันสำคัญอย่างยิ่งอัน ๑ คือ เป็นผู้บัญชากรมยุทธนาธิการ ไทรทรงดำริห์ริเริ่มการใหม่แลแก้ไขการเก่าในแผนกทหารบกให้ดีขึ้นเทียบทันกาลสมัย แบบอย่างอันนิยมกันว่าดี ไทรทรงจัดการเกณฑ์ทหารให้ดำเนินไปไคโดยเรียบร้อย สมพระราชประสงค์แห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง นับว่าไทรทรงกระทำประโยชน์อันใหญ่ใหญ่บังเกิดขึ้นแก่ชาติไทยอย่างใหญ่หลวงอัน ๑ การป้องกันพระราชอาณาจักรแลรักษาความสงบราบคาบภายในก็ เป็นสิ่งสำคัญอัน ๑ เพื่อความมั่นคงแลความเป็นไทยแห่งชาติ พระเจ้าพี่ยาขอไทรทรงพระอุสาหะดำริห์แลจัดระเบียบวางการกองทัพกไทยให้ดีเรียบร้อยแลไชเป็นประโยชน์ไคจริง ตามแบบธรรมเนียมที่นิยมกันว่าดี ควรนับว่าไทรทรงทำการอันเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองเป็นอันมากยากที่จะคณนาไค...^๒

ในรัชกาลนี้ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม เนื่องจากทรงมีพระบรมราชโองการประกาศแยกการทหารเรือออกจากกระทรวงกลาโหม ให้กระทรวงกลาโหมดำเนินงานเฉพาะกิจการทหารบก ยุบกรมยุทธนาธิการ และให้มีกระทรวงทหารเรือ ดำเนินงานของฝ่ายทหารเรือ

^๑ เฉลิมพระยศเจ้านาย, หน้า ๔๐.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕.

เมื่อทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ได้ออกกฤษฎีกาประกาศ
และระเบียบการภายในสำหรับกองทัพบก^๑ เพื่อให้การทหารบกมีระเบียบแบบแผนดีขึ้น
 ใ้กำหนดใ้กองทัพบกแบ่งออกเป็น กองทัพอยุย กองพล กรม กองพัน กองร้อย หมวด
 และหมู่ มีผู้มีอำนาจบังคับบัญชาตามลำดับชั้น ดังนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นจอมทัพ
๒. เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
๓. แม่ทัพ
๔. ผู้บัญชาการกองพล
๕. ผู้บังคับการกรม
๖. ผู้บังคับกองพัน
๗. ผู้บังคับกองร้อย
๘. ผู้บังคับหมวด
๙. ผู้บังคับหมู่

ใ้ผู้มีบังคับบัญชาในกรม กอง หมวด หมู่ ที่ทหารนั้น ำรับราชการอยู่
 สำหรับทหารที่มีใ้อยู่ในกรมกองทหารนั้น ผู้บังคับบัญชาเปลี่ยนแปลงไป

ดังนี้

๑. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นจอมทัพบก
๒. เสนาบดีกระทรวงกลาโหม
๓. หัวหน้ากรมที่ขึ้นตรงต่อเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
๔. เจ้ากรม
๕. หัวหน้าแผนก
๖. แม่กอง
๗. นายหมวด

^๑เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๒๕,
 หน้า ๑๗ - ๗๘.

กรมทหารทุกเหล่า หรือกองพันทหารราบ และกองพันที่อิสระ ขึ้นตรงต่อ กองพล มิได้ขึ้นกับกรมใด เป็นหน่วยเล็กที่สุดที่สามารถปฏิบัติการทางยุทธวิธีได้อย่าง อิสระ เพราะมีการปกครองและมีส่วนบำรุงเลี้ยงดูเป็นของตนเอง กรมและกองพัน รวมกันเข้าเป็นกองพล กองทัพ และเพื่อความสะดวกในระยะเบียดภายในกรมและกองพัน ก็ให้แบ่งส่วนย่อยลงไปอีกชั้นหนึ่ง

พระราชบัญญัติประมวลกฎหมายอาญาทหาร ร.ศ. ๑๓๐

กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้กราบบังคมทูลให้ตราพระราชบัญญัติกฎหมาย อาญาทหารบก ทหารเรือ^๑ เพื่อกำหนดลักษณะโทษแห่งความผิดต่าง ๆ ฐานล่วงละเมิด กฎหมายและขนบธรรมเนียมฝ่ายทหาร ซึ่งถ้าทหารทำผิดต่อพระราชกำหนดกฎหมาย สมควร ได้รับความหนักกว่าคนสามัญ ทั้งนี้เพราะทหารเป็นผู้มีอาวุธอยู่ในมือ ถ้าทหารกระทำอะไร ได้คำมีใจชอบโดยไม่มีกำหนดขีดขั้นแล้ว ทหารจะรวมกันเป็นกองทัพอย่างเรียบร้อยไม่ได้

ประมวลกฎหมายอาญานับนี้ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ได้ทรงปรึกษากับนายปาศูซึ่งที่ปรึกษากฎหมาย ให้ร่วมกันร่างกฎหมายกับกรมการฝ่ายทหารบก ทหารเรือ ร่างประมวลกฎหมายอาญาทหารได้ถือตามตัวภาษาอังกฤษเป็นหลัก และได้ มีการแก้ไขเพิ่มเติมฉบับแปลเป็นภาษาไทยทุกเกล้าฯ ถวายให้ตราเป็นพระราชบัญญัติ

ใน พ.ศ. ๒๔๕๔ กระทรวงกลาโหมได้จัดให้มีการประชุมพลสวนสนามในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ซึ่งเป็นงานใหญ่ ทหารทุกกรมกองได้เข้าร่วมในพิธีนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จทรงมาพระที่นั่งตรวจพลพร้อมด้วย ผู้แทนจากพระเจ้าแผ่นดินประเทศต่าง ๆ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นผู้บังคับการ ทหารทั้งปวงนำแถวทหารผ่านหน้าพระที่นั่ง เมื่อเสร็จการสวนสนามแล้ว ทรงพระกรุณา

^๑ เสถียร ลายลักษณ์ (รวบรวม), ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕๕, หน้า ๔๒๒ - ๔๕๕.

- โปรดเกล้าฯ พระราชทานท้าวทรงตั้งกรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช เป็นจอมพล นับเป็นพระเกียรติยศสูงสุดในชีวิตที่ทรงได้รับ^๑ อันเนื่องมาจากผลงานที่ได้ทรงพระอุสาหะกระทำไว้ตั้งแต่เริ่มเข้ารับราชการในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- พระเจาบรมวงศ์เชอ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช ประชวรพระโรคภายใน มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ เสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรปหลายครั้ง จนสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๒ รวมพระชนมายุได้ ๓๘ พรรษา^๒

^๑ สมเด็จพระบรมพระยาจักรีราชานุภาพ, เรื่องเกม, หน้า ๕๐.

^๒ ราชสกุลวงศ์, หน้า ๗๕.